

Κ. ΓΑΡΔΙΚΑ, Β. ΚΕΧΡΙΩΤΗΣ,
Χ. ΛΟΥΚΟΣ, Χ. ΛΥΡΙΝΤΖΗΣ, Ν. ΜΑΡΩΝΙΤΗ

Η ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

Διεθνές πλαίσιο, εξουσία
και πολιτική τον 19ο αιώνα

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΝΕΦΕΛΗ

ΑΘΗΝΑ 2008

ΚΡΑΤΟΣ, ΕΞΟΥΣΙΑ, ΠΟΛΙΤΙΚΗ (1830-1880)

Α. Εισαγωγή

Η μελέτη της ελληνικής κοινωνίας και πολιτικής κατά τον 19ο αιώνα επικεντρώνεται στη συγκρότηση και τη λειτουργία νέων θεσμών και πρακτικών σε αντιδιαστολή με αυτές του παρελθόντος. Η διάδραση μεταξύ «παλαιού» και «νέου» οροθετεί τις περισσότερες αναλύσεις, γεγονός που αποτυπώνεται σε ένα από τα πρώτα έργα που εκπονήθηκαν για την πρώτη δεκαετία αυτόνομης πολιτικής ζωής¹ του ελληνικού κράτους και το οποίο έχει ήδη καταστεί κλασικό. Πράγματι, η διαμόρφωση ενός νέου θεσμικού πλαισίου και οι σχετικές αλλαγές στις σχέσεις εξουσίας σαφώς αποτελούν κομβικό σημείο εκκίνησης για κάθε ανάλυση και προβληματισμό. Η τομή είναι σημαντική με την έννοια ότι η ελληνική κοινωνία –δηλαδή κυρίως ο Μοριάς, η Στερεά και λίγα νησιά– μεταβάλλεται από ένα σύστημα όπου κεντρικό ρόλο κατείχε η οθωμανική εξουσία, σε ένα σύστημα όπου συγκροτούνται νεότευκτοι θεσμοί, εμφανίζονται νέα κέντρα εξουσίας και σχετικά σύντομα θεσμοθετούνται αντιπροσωπευτικές συμμετοχικές διαδικασίες.² Η εμβέλεια των ερμηνειών που αναπτύσσονται σε σχέση με την κοινωνική και πολιτική κατάσταση που διαμορφώνεται μετά το τέλος του απελευθερωτικού αγώνα ποικίλλει ανάλογα με το θεωρητικό πλαίσιο και το ειδικότερο θεωρητικό σχήμα που υιοθετεί ο κάθε αναλυτής.

Στο πλαίσιο μιας οπτικής που αποδίδει έμφαση στη διάδραση μεταξύ παράδοσης και εκσυγχρονισμού, το νεοσύστατο ελληνικό κράτος έχει αναλυθεί ως μια παραδοσιακή κοινωνία όπου τα ηγετικά στρώματα (προεστοί, κοτζαμπάσηδες, καπεταναίοι), καθώς ελέγχουν τα δίκτυα πατρωνείας, ανθίστανται στον εκσυγχρονισμό της χώρας διαβρώνοντας και παραμορφώνοντας τους επείσαστους-νεωτερικούς θεσμούς. Αναπτύσσονται, έτσι, πολιτισμικά σχίσματα και συγκροτείται ένα «νόθο» και ιδιόμορφο προϊόν, που θα αργήσει πολύ να προσεγγίσει τα δυτικά πρότυπα.³ Οι μαρξιστικές αναλύσεις έθεσαν την παραπάνω αντίθεση σε ταξικές βάσεις, καθώς, από τη μια μεριά, διέκριναν μια ξενόφερτη και υπό ξένη επιτροπεία ηγετική ομάδα («μεγαλοκοτζαμπάσηδες», μεγαλοκαπεταναίοι και Φαναριώτες) και, από την άλλη, τον λαό (η «φουσανέλα») ο οποίος διεκδικούσε δημοκρατικές διαδικασίες συχνά με ένοπλο-αντάρτικο τρόπο.⁴ Σύμφωνα με την ίδια, απλοϊκή μάλλον, μαρξιστική λο-

γική οι ηγετικές ομάδες σε συνεργασία με τον θρόνο και τις ξένες δυνάμεις υπονόμεισαν κάθε προσπάθεια για τη συγκρότηση και την έκφραση του «δημοκρατικού» ρεύματος. Σε τελική ανάλυση, οι εξελίξεις ερμηνεύονται με βάση τις αποκλίσεις από το δυτικοευρωπαϊκό νεωτερικό μοντέλο. Για παράδειγμα, ενώ το 1848 αποτελεί ορόσημο των «αστικοδημοκρατικών» εξεγέρσεων στην Ευρώπη, στην Ελλάδα δεν αναπτύσσεται δημοκρατικό κόμμα λόγω της κυριαρχίας του «κοτζαμπασισμού», της «ξενικής» επιρροής και της αδυναμίας αλλά και της συνθηκολόγησης της αστικής τάξης.⁵ Αντίστοιχα, το νέο ελληνικό κράτος δεν μπόρεσε να παίξει τον παρεμβατικό ρόλο που έπαιζε το δυτικοευρωπαϊκό, με αποτέλεσμα να είναι «ανήμπορο να υλοποιήσει ένα πρόγραμμα αστικού θεσμικού εκσυγχρονισμού».⁶

Αποφεύγοντας την αντιπαράθεση με το δυτικό πρότυπο και τις συνακόλουθες αξιολογικές κρίσεις περί των διεφθαρμένων πολιτικών, των διεφθαρμένων ή/και παραπλανημένων λαϊκών μαζών, ή των ξενοκίνητων πολιτικών δυνάμεων, άλλες προσεγγίσεις απορρίπτουν τις εξελικτικές και τελεολογικές λογικές. Εστιάζουν την έρευνα στις προσπάθειες των προεστών –οι οποίοι και πριν ασκούσαν πολιτική εξουσία– να διατηρήσουν την κυρίαρχη θέση τους διεκδικώντας θέσεις στον κρατικό μηχανισμό και, εν συνεχεία, ελέγχοντας τους νέους αντιπροσωπευτικούς θεσμούς.⁷ Στο εν λόγω πλαίσιο οι προεστοί, επειδή αδυνατούν να εξασφαλίσουν τον ιδιωτικό έλεγχο επί της γης, να γίνουν δηλαδή γαιοκτήμονες, στράφηκαν προς το κράτος και συγκρότησαν σταδιακά μία «κρατική αστική τάξη».⁸ Έτσι εξηγείται και η αναπαραγωγή των πελατειακών δικτύων και πρακτικών που σηματοδοτούν την ελληνική πολιτική ζωή, όχι μόνο στον 19ο αλλά και στον 20ό αιώνα. Η κυριαρχία των προεστών και προυχόντων –τα γνωστά «τζάκια»– επί του κρατικού μηχανισμού μέσα από την αναπαραγωγή των πελατειακών δικτύων, έχει αναλυθεί και ως ένα σύστημα «ολιγαρχικού κοινοβουλευτισμού», τα αίτια του οποίου θα πρέπει να αναζητηθούν στην πρώιμη εισαγωγή των αντιπροσωπευτικών-κοινοβουλευτικών θεσμών και στην καθυστέρηση της εκβιομηχάνισης.⁹

Μολονότι η έμφαση και το ενδιαφέρον ποικίλλουν ανάλογα με τον μελετητή, το κράτος παρουσιάζεται συχνά να ελέγχεται από τα πελατειακά κυκλώματα και να υπερδιογκώνεται, αδυνατώντας να παρέμβει αποφασιστικά και επιλεκτικά, ώστε να επιτύχει τον κοινωνικό και οικονομικό εκσυγχρονισμό. Στο παραπάνω πλαίσιο, το κράτος συχνά ταυτίζεται με τα πρόσωπα που στελεχώνουν τον κρατικό ή τον κομματικό μηχανισμό, εκφράζοντας έτσι την υπερίσχυση της πολιτικής λογικής επί της οικονομικής. Πρόκειται για μια θεωρητική οπτική που εξακολουθεί να απασχολεί τους μελετητές και να βρίσκεται στο επίκεντρο των αντιπαραθέσεων μεταξύ των «μαρξιστικών» και άλλων «αναθεωρητικών» προσεγγίσεων. Η πρόσφατη συνθετική εργασία του Γ. Δερτιλή για το ελληνικό κράτος, αποφεύγοντας παρόμοιες απλουστεύσεις, προσφέρει μια πολύπλευρη προσέγγιση της πορείας του και φυσικά της ελληνικής κοινωνίας και πολιτικής, ενώ ταυτόχρονα, όπως θα φανεί παρακάτω, προτείνει νέες ερμηνείες των εξελίξεων στη μεγάλη διάρκεια.¹⁰ Η σχεδόν ταυτόχρονη έκδοση στα ελληνικά του ήδη γνωστού έργου του Γκούναρ

Χέρινγκ (Gunnar Hering) σχετικά με τα ελληνικά πολιτικά κόμματα αναμφίβολα εμπλουτίζει τη σχετική βιβλιογραφία, προσφέροντας ένα πλούσιο και λεπτομερώς επεξεργασμένο υλικό για την ελληνική πολιτική.¹¹

Οι προαναφερθείσες παρατηρήσεις ικνογραφούν το πεδίο των αναλύσεων για την ελληνική κοινωνία και πολιτική του 19ου αιώνα και σηματοδοτούν τα κεντρικά προβλήματα που απασχολούν την κοινότητα των ερευνητών. Συγκεκριμένα, τίθενται ουσιαστικά ερωτήματα για τον ρόλο και τη λειτουργία του νέου ελληνικού κράτους, τον ταξικό ή μη χαρακτήρα του πολιτικού συστήματος, τη συμβολή του κράτους στις πολιτικές και κοινωνικές διεργασίες. Επιπλέον, καταγράφεται η σημασία των πελατειακών σχέσεων ως του κεντρικού μηχανισμού πολιτικού ελέγχου και κινητοποίησης. Ο θρόνος και η παρουσία των ξένων δυνάμεων, καθώς και ο βαθμός στον οποίο αυτές ασκούν επιρροή, συμπληρώνουν το τοπίο της ελληνικής πολιτικής πραγματικότητας και οριοθετούν τις παραμέτρους που προσδιορίζουν την εξέλιξή της. Ταυτόχρονα, θέτουν το πλαίσιο για την ερμηνεία της.

Αυτό που προκύπτει από τη μέχρι τώρα εξαιρετικά πρόχειρη ματιά στην ελληνική πολιτική είναι η διαπίστωση του κεντρικού ρόλου που έπαιζε η διάσταση «παλαιού» και «νέου», η οποία συχνά ανάγεται στις αντιτιθέμενες δυνάμεις των οποίων η διαπλοκή εξηγεί τις κοινωνικοπολιτικές εξελίξεις. Δεν πρόκειται απλά για συγκρουόμενες τάσεις ή για την αντίθεση παλαιών και νέων θεσμών, αλλά, ενίοτε, και για αναλυτικές ερμηνευτικές κατηγορίες που παίρνουν τη μορφή της σύγκρουσης «ανατολικών» και «δυτικών» προτύπων, της «παραδοσιακής» κοινωνίας που διαβρώνει τους νέους (σύγχρονους) θεσμούς, και τη μορφή της εκμετάλλευσης των νέων θεσμών και διαδικασιών από τις παραδοσιακές ηγετικές ομάδες. Το ζήτημα, δηλαδή, είναι από ποια οπτική αναλύεται το «παλιό» και το «νέο». Έχει σωστά επισημανθεί ότι οι περισσότερες αναλύσεις αποδίδουν ιδιαίτερη έμφαση στο «νέο», υποβαθμίζοντας τη συνέχεια με το παρελθόν και τις εύθραυστες ισορροπίες που προέκυψαν.¹² Επιπλέον, συχνά υποτιμάται η οπτική και ο ιστορικός ορίζοντας των δρώντων υποκειμένων, με αποτέλεσμα η ανάλυση να υποβάλλεται στους περιορισμούς μεταγενέστερων προτύπων. Λανθάνει, δηλαδή, σε πολλές αναλύσεις –υπάρχουν βέβαια και σημαντικές εξαιρέσεις– ένας ιδεότυπος που προέρχεται από την αντίληψη που έχουμε για τη δυτική πολιτική τάξη, που τίθεται ως πρότυπο και βάσει του οποίου κρίνεται η «επιτυχία» ή η «αποτυχία» της ελληνικής περίπτωσης. Ανεξάρτητα από το κατά πόσον υπήρξε ένα τέτοιο δυτικοευρωπαϊκό μοντέλο με καθολική ισχύ, η ανάλυση της ελληνικής πολιτείας μέσα από το πρίσμα ενός δυτικού προτύπου προς το οποίο κατέτειναν, ή έπρεπε να κατατείνουν, όλες οι προσπάθειες του νέου ελληνικού κράτους, αποπροσανατολίζει την ανάλυση και είναι πιθανόν να οδηγεί σε λανθασμένες ή μονόπλευρες ερμηνείες και συμπεράσματα. Μέσα από τις γραμμές που ακολουθούν επιχειρείται η κριτική θεώρηση της νεοπαγούς ελληνικής πολιτικής σκηνής με βάση τις κεντρικές θέσεις της σχετικής βιβλιογραφίας, στο πλαίσιο μιας προσπάθειας να αναδιατυπωθούν βασικά ερωτήματα και ερμηνείες.

Β. Όψεις του προβλήματος

Το μείζον πρόβλημα που αντιμετωπίζει ο ελληνικός χώρος μετά τη λήξη των εχθροπραξιών αφορά στο ίδιο ζήτημα το οποίο προκάλεσε προβλήματα και εμφύλιες διαμάχες κατά την περίοδο του αγώνα, δηλαδή την κατανομή της εξουσίας. Μετά την κατάκτηση της ανεξαρτησίας καθίσταται σαφής και επιτακτική η ανάγκη να εξευρεθεί ένας τρόπος διαχείρισης της εξουσίας που να είναι ικανοποιητικός και αποδεκτός σχεδόν από όλους τους διεκδικητές της, και, ταυτόχρονα, να είναι σε θέση να επιβληθεί σε έναν ταλαιπωρημένο και με σημαντικές αντιθέσεις πληθυσμό.

Για λόγους που σχετίζονται κυρίως με τις ανάγκες της ανάλυσης που ακολουθεί, μπορεί κανείς να διακρίνει τέσσερις βασικούς πόλους που πρωταγωνιστούν στο νέο παιχνίδι για την εξουσία, μολοντί βέβαια τα όρια μεταξύ τους δεν είναι απολύτως σαφή. Πρώτον, υπάρχει η ομάδα των «προυχόντων», δηλαδή οι παλιές ισχυρές οικογένειες, οι οποίες διαδραμάτισαν ηγετικό ρόλο και επί Τουρκοκρατίας, γνωστές και ως «τζάκια». Πρόκειται για τα γνωστά ονόματα που συνδέονται κυρίως με τον Μοριά και τα νησιά, τα οποία, παρά τη συρρίκνωση του οικονομικού τους ρόλου κατά τη διάρκεια του αγώνα, εξακολουθούν στο τέλος της δεκαετίας του 1820 να παίζουν κυρίαρχο ρόλο και να διεκδικούν τη συμμετοχή τους στην εξουσία.¹³

Παράλληλα και σε αντίθεση με τα παραδοσιακά «τζάκια», βρίσκεται η ομάδα των στρατιωτικών αρχηγών που αναδείχθηκαν κατά τη διάρκεια του αγώνα, η οποία έχει αναπτύξει δικά της συμφέροντα και διεκδικεί το μερίδιό της στη νέα τάξη πραγμάτων, βασισμένη κυρίως στην αίγλη που απέκτησε στα πεδία των μαχών. Η περίπτωση της οικογένειας του Θ. Κολοκοτρώνη αποτελεί ένα από τα πιο γνωστά ονόματα στην εν λόγω ομάδα. Οι σχέσεις μεταξύ των δύο ομάδων που προαναφέρθηκαν χαρακτηρίζονται κυρίως από συγκρούσεις, αλλά ενίοτε και από συμμαχίες, περιπλέκονται δε από την παρουσία και τη δράση ενός τρίτου πόλου που συγκροτείται από τους ετερόχθονες, τους «ξένους», που ήλθαν στον ελλαδικό χώρο και έπαιξαν σημαντικό ρόλο κατά την Επανάσταση, και οι οποίοι, λόγω της μόρφωσης και των πολιτικών ικανοτήτων που διαθέτουν, παίζουν καταλυτικό ρόλο στις πολιτικές διεργασίες. Οι τρεις παραπάνω ομάδες βρίσκονται σε μια συνεχή διαδικασία ανταγωνισμών, συμμαχιών και πολιτικών ζυμώσεων.¹⁴ Μετά την κατάκτηση της ανεξαρτησίας όμως, όλοι έπρεπε να αποδεχθούν την παρουσία ενός τέταρτου πόλου εξουσίας που εκπροσωπείται αρχικά από τον κυβερνήτη και εν συνεχεία από τον θρόνο, και κατά συνέπεια να διαπραγματευτούν την επίτευξη νέων ισορροπιών. Με την πάροδο του χρόνου αυξάνεται και ισχυροποιείται η ηγετική ομάδα από τον χώρο της οικονομίας που αποτελείται κυρίως από μεγαλεμπόρους, χρηματιστές και επιχειρηματίες. Οι σχέσεις μεταξύ των παραπάνω πόλων θα επικαθορίσουν την κατανομή της εξουσίας στο νέο πολιτικό σύστημα, και θα καθορίσουν τα χαρακτηριστικά του υπό διαμόρφωση νέου ανεξάρτητου ελληνικού κράτους.

Είναι προφανές ότι το κριτήριο επί του οποίου βασίζονται οι παραπάνω διακρίσεις δεν είναι ενιαίο. Η σχέση μεταξύ «προυχόντων» και καπεταναίων διέπεται από κοι-

νωνικές - ταξικές διακρίσεις και η σύγκρουσή τους εκφράζει την αμφισβήτηση της ηγετικής θέσης που κατείχε μια παραδοσιακή ομάδα από κάποια νέα που, εκτός από τον έλεγχο των όπλων, διαθέτει και την υποστήριξη των λαϊκών στρωμάτων. Επίσης, οι οικονομικά ανερχόμενες ηγετικές ομάδες εκφράζουν τη σταδιακή αποκρυστάλλωση μιας νέας ταξικής δομής. Οι «ξενόφερτοι» (Φαναριώτες, προσωπικότητες αριστοκρατικής καταγωγής και διανοούμενοι) δεν διαθέτουν κοινωνικά ερείσματα στον ελλαδικό χώρο. Η δύναμη και επιρροή τους βασίζεται στις γνώσεις τους, στο γόητρο και, κυρίως, στις πολιτικές τους ικανότητες, με άλλα λόγια στη γνώση και τη χρήση των μέσων πολιτικής κυριαρχίας. Τέλος, ο θρόνος έλκει τη δύναμή του από την πολιτική του θέση και από τον έλεγχο που ασκεί στους κεντρικούς μηχανισμούς εξουσίας. Οι προσπάθειες να αποκτήσει ευρύτερη κοινωνική βάση θα αποβούν άκαρπες.

Από την εποχή του αγώνα, είχε καταστεί σαφές ότι οι τρεις βασικές ομάδες, παρά τις αντιθέσεις τους, έπρεπε να προχωρήσουν σε ένα είδος συμμαχίας, διότι η μια είχε ανάγκη τα πλεονεκτήματα της άλλης. Με την κατάκτηση της ανεξαρτησίας, προύχοντες, στρατιωτικοί και «ξενόφερτοι» θα ενταχθούν σε ευρύτερες ομάδες ανάλογα με τη στάση και τη στρατηγική που υιοθετείται στα κεντρικά εθνικά θέματα, ή, με άλλα λόγια, σε βασικά θέματα του «γένους». Η έλευση του Καποδίστρια και η αποτυχία της προσπάθειάς του να ασκήσει με συγκεντρωτικό τρόπο εξουσία αναδεικνύει τις προαναφερθείσες αντιθέσεις. Έχοντας την υποστήριξη των στρατιωτικών -κυρίως της ομάδας του Κολοκοτρώνη-, ο κυβερνήτης αντιμετώπισε την αντίδραση και την υπονόμευση από τους άλλους παράγοντες οι οποίοι μάλιστα, σε σύντομο χρονικό διάστημα, προκάλεσαν το τραγικό του τέλος. Η περίοδος Καποδίστρια (1828-1831) αποτελεί ουσιαστικά και την απαρχή της αποκρυστάλλωσης των πολιτικών ομαδοποιήσεων. Ο κυβερνήτης και οι σύμμαχοί του, με την υποστήριξη της Ρωσίας, συγκρότησαν τη βάση για το λεγόμενο «Ρωσικό» κόμμα, ενώ παράλληλα προύχοντες, στρατιωτικοί και «ξενόφερτοι» συμμετείχαν σε ομάδες που θα γίνουν γνωστές ως «Αγγλικό» και «Γαλλικό» κόμμα, με βασικό κριτήριο την αντιμετώπιση των εθνικών ζητημάτων και, συνακόλουθα, με τις σχέσεις που αναπτύσσουν με τους ξένους πρέσβεις και ναάρχους.¹⁵

Στο σημείο αυτό είναι απαραίτητη μια διευκρίνιση. Από την περίοδο του πολέμου της ανεξαρτησίας το «εθνικό ζήτημα» και η αντιμετώπιση των προβλημάτων και του μέλλοντος του γένους καθίσταται κεντρικό και μείζον θέμα. Δεν πρόκειται, όπως συχνά θεωρείται λανθασμένα, για ένα απλό ζήτημα εξωτερικής πολιτικής. Αντίθετα, η διαχείριση του εθνικού ζητήματος περιλαμβάνει τόσο τις σχέσεις με τους «άλλους» (τις ξένες δυνάμεις και τους αλύτρωτους Έλληνες), όσο και τον προσανατολισμό και τη διαμόρφωση των κεντρικών πολιτικών εσωτερικών θεμάτων. Η στρατηγική της εξωτερικής πολιτικής συνδέεται άμεσα με τη στάση απέναντι στα κεντρικά εσωτερικά ζητήματα, όπως είναι ο διαχωρισμός των εξουσιών, ο ρόλος του θρόνου και της Εκκλησίας.¹⁶

Είναι εύλογο, λοιπόν, το γεγονός ότι οι κοινωνικοί και πολιτικοί συσχετισμοί οι οποίοι εκφράζονταν από τις αρχικές ομαδοποιήσεις και αντιθέσεις μεταξύ των πρου-

χόντων και των στρατιωτικών, σταδιακά διαβρώνονται και οι ομάδες αυτές εντάσσονται σε νέες πολιτικές συμμαχίες με βασικό κριτήριο τον προσανατολισμό της εξωτερικής πολιτικής, την επιλογή του αρχηγού του κράτους και το είδος του πολιτεύματος που θα υιοθετηθεί. Άρα, ενώ οι πρώτες ονομασίες των κομμάτων παραπέμπουν στη σχέση εξάρτησης από τις ξένες δυνάμεις, ταυτόχρονα εκφράζουν εσωτερικές και πολιτικές διαφορές. Ο Ι. Πετρόπουλος (John Anthony Petropoulos) αναδεικνύει τις αντιθέσεις και συγκρούσεις μεταξύ των διαφόρων φατριών, την εμπλοκή τους στην εμφύλια σύρραξη του 1832 (που περιστασιακά συνένωσε «Αγγλικό» και «Γαλλικό» κόμμα εναντίον των «νομιμοφρόνων» Καποδιστριακών), την έλευση του Όθωνα και την περίοδο της αντιβασιλείας. Ο Ι. Πετρόπουλος αναλύει λεπτομερώς τις σχέσεις μεταξύ των παραπάνω ομάδων κάνοντας και τη διάκριση μεταξύ «φατριών», δηλαδή ομάδων συγκροτημένων γύρω από ένα πρόσωπο, και κομμάτων (ομάδων που συγκροτούνται σε εθνικό επίπεδο). Παρά την, σε τελευταία ανάλυση, προσφυγή του στα προβλήματα και τις ιδιοτυπίες μιας παραδοσιακής κοινωνίας όπως η ελληνική, ο Ι. Πετρόπουλος καταδεικνύει πώς η νεοσύστατη κεντρική εξουσία – αρχικά ο Καποδίστριας και εν συνεχεία οι αντιβασιλείς και ο Όθων – προσπάθησε με όλα τα διαθέσιμα μέσα να ενισχύσει τη θέση της εκμεταλλευόμενη τις αντιθέσεις μεταξύ των αντιπάλων ομάδων. Η ανάλυσή του υπερτονίζει, ίσως, τον ρόλο του προσωπικού στοιχείου και των συνακόλουθων πελατειακών σχέσεων σε αντίθεση με τον Γκ. Χέρινγκ, ο οποίος αποδίδει έμφαση στα «οριζόντια στοιχεία» που διαπερνούν τις ομάδες και τις καθιστούν κόμματα. Ο Γκ. Χέρινγκ παρουσιάζει νέα στοιχεία για τη δράση και συγκρότηση των πολιτικών ομάδων, που ο ίδιος αποκαλεί κόμματα, κατά την παραπάνω περίοδο. Ανεξάρτητα από το μεθοδολογικό πρόβλημα που προκύπτει και το οποίο θα συζητηθεί παρακάτω, ο Γκ. Χέρινγκ παρουσιάζει με λεπτομέρειες τη διαμόρφωση των πολιτικών ομαδοποιήσεων και δείχνει πως η συμμετοχή σε κάποια ομάδα ήταν εν πολλοίς ανεξάρτητη από τις προσωπικές απόψεις που οι συμμετέχοντες είχαν για την εξωτερική πολιτική.¹⁷ Η συμμετοχή, κατά τη γνώμη του γράφοντος, εξαρτάται ως έναν βαθμό από προσωπικές σχέσεις ή/και αντιζηλίες, καθώς επίσης ως έναν βαθμό και από πολιτικές τοποθετήσεις και ιδέες. Κυρίως, όμως, για την περίοδο που συζητάμε, εκφράζει τις απόψεις του συμμετέχοντος για το τι εξυπηρετεί αποτελεσματικότερα τα προσωπικά του συμφέροντα και την πρόσβασή του στην εξουσία.

Εάν στη μελέτη του Ι. Πετρόπουλου η έμφαση δίνεται στις ομάδες (φατρίες ή κόμματα), στα μικροσυμφέροντά τους και στις σχέσεις τους με το στέμμα, στο βάθος της ανάλυσής του, όπως συμβαίνει και με άλλες μελέτες, λανθάνει το ζήτημα του κράτους και του ειδικού ρόλου που παίζει στη νέα κοινωνία.¹⁸ Πρόκειται, με άλλα λόγια, για το ζήτημα της κεντρικής εξουσίας, των κατόχων της και του τρόπου άσκησής της. Η συζήτηση στη σχετική βιβλιογραφία, όπως ήδη σημειώθηκε, καλύπτεται από μία πληθώρα θέσεων και η μελέτη του Γ. Δερτιλή αναδεικνύει την πολύπλευρη και πολύπλοκη φύση του ζητήματος. Σε κάθε περίπτωση, θα πρέπει να γίνει δεκτό ότι η θέση που υποστηρίζει τη συγκρότηση ενός κρατικού μηχανι-

σμού σύμφωνα με τα δυτικά πρότυπα, ο οποίος σταδιακά διαβρώνεται από τις ιδιαιτερότητες της ελληνικής παραδοσιακής κοινωνίας, είναι ιδιαίτερα προβληματική. Αυτό το οποίο κατασκευάζεται είναι *ένας μηχανισμός άσκησης και διαχείρισης της εξουσίας με έντονα τα στοιχεία συνέχειας με το παρελθόν*. Η αλλαγή μορφής δεν θα πρέπει να παρασύρει τον μελετητή στην άποψη ότι πρόκειται και για αλλαγή περιεχομένου. Ο Κώστας Κωστής (Kostas Kostis) έχει μάλλον δίκιο όταν ισχυρίζεται ότι έχουμε ένα κατ' ουσίαν προνεωτερικό κράτος –παρά τα θεωρητικά προβλήματα που δημιουργεί η χρήση του όρου στην ελληνική περίπτωση– το οποίο αγωνίζεται να επιβληθεί, να επιβάλει την πειθαρχία και να ασκήσει την εξουσία του επί ενός κατακερματισμένου πληθυσμού με ισχυρές τοπικιστικές παραδόσεις, ο οποίος θα πρέπει να ομογενοποιηθεί και να αφομοιωθεί σε ένα ενιαίο σύνολο, επί του οποίου θα ασκεί την εξουσία του.¹⁹ Το κύριο, λοιπόν, μέλημα του υπό ανάπτυξη κεντρικού κρατικού μηχανισμού, ο οποίος περιλάμβανε τον θρόνο και τις αυτόχθονες και τις ετερόχθονες ηγετικές ομάδες, ήταν να εδραιωθεί ως εξουσία και να επιβληθεί ως ένα ενιαίο εθνικό κράτος. Το έθνος-κράτος δεν συνιστούσε πραγματικότητα, αλλά, όπως σωστά έχει υπογραμμιστεί, ήταν το αιτούμενο.²⁰ Χρειάστηκαν μακροχρόνιοι πολιτικοί αγώνες για να μπορούμε να μιλάμε για κυρίαρχο, ομογενοποιημένο, ελληνικό έθνος-κράτος. Ο Ι. Πετρόπουλος τονίζει εύστοχα στα συμπεράσματά του ότι «το μεγαλύτερο πρόβλημα της χώρας ήταν η εθνική ενότητα και η συγχώνευση διισταμένων στοιχείων σε ένα ενοποιημένο έθνος-κράτος».²¹ Το ζήτημα είναι μείζονος σημασίας και θα επανέλθουμε σε αυτό στο τέλος της παρούσης μελέτης.

Με άλλα λόγια, το γεγονός ότι, ήδη από το 1844, θεσμοθετούνται αντιπροσωπευτικοί θεσμοί, δεν θα πρέπει να αποσπάσει την προσοχή μας από τον ουσιαστικό τρόπο λειτουργίας τους, ο οποίος επικεντρώθηκε στην εκπροσώπηση τοπικών-περιφερειακών συμφερόντων και στον αγώνα τους για την κατάκτηση ή/και την ισχυροποίηση της θέσης τους σε σχέση με τον κρατικό μηχανισμό και τα οφέλη που ανέμεναν να προσπορισθούν. Από την πλευρά των τοπικών ομάδων και των προυχόντων, επρόκειτο για έναν πόλεμο χαρακωμάτων που αποσκοπούσε στη βελτίωση των θέσεων και των απολαβών τους, από τη μεριά δε του κράτους και του θρόνου, επρόκειτο για την ενίσχυση και την εδραίωση της κεντρικής εξουσίας, μέσα από συνεχείς συμβιβασμούς και μεταβαλλόμενες ισορροπίες με τις πολιτικές φατρίες. Όπως θα φανεί στις σελίδες που ακολουθούν, το κράτος και οι πολιτικές αρχηγεσίες υιοθέτησαν σταδιακά πολιτικές που ενίσχυσαν τη θέση τους και οροθέτησαν το πλαίσιο μέσα στο οποίο θα κινηθούν οι πολιτικές πρακτικές τον 20ό αιώνα.

Οι σχέσεις κράτους - Εκκλησίας και το ζήτημα των ετεροχθόνων αποτελούν δύο κεντρικά θέματα, που εικονογραφούν την προσπάθεια της κρατικής/κεντρικής εξουσίας να εδραιωθεί και να εμφανιστεί ως το μόνο νομιμοποιημένο κέντρο εξουσίας. Το ελληνικό κράτος διευθέτησε το εκκλησιαστικό αποκτώντας ουσιαστικό έλεγχο επί της Εκκλησίας, και παρά τις αντιδράσεις που εκδηλώθηκαν –και οι οποίες προέρχονταν κυρίως από τη φιλορθόδοξη «ρωσική» παράταξη–, υπέσκαψε οριστικά τις

βάσεις ενός αντίπαλου κέντρου εξουσίας που θα μπορούσε να διαμορφωθεί με επικεφαλής την Εκκλησία. Βέβαια, η πορεία ήταν επίπονη και οι συγκρούσεις που καταγράφονται δείχνουν την ευκολία με την οποία θρησκευτικά εκ πρώτης όψεως ζητήματα μετατρέπονται σε πολιτικές και κοινωνικές αντιπαραθέσεις.²² Επίσης, όσον αφορά στο ζήτημα των ετεροχθόνων, με τη ρύθμιση που υιοθετείται το 1844, αποφεύχθηκαν οι πιθανές συγκρούσεις και προετοιμάσθηκε το έδαφος για τη σταδιακή ενσωμάτωσή τους στο νεοσύστατο κράτος.²³

Ένα τρίτο ζήτημα, που αντανάκλα την προσπάθεια ενίσχυσης της κρατικής εξουσίας, αφορά τις «εθνικές γαίες». Το ελληνικό κράτος, διατηρώντας την αβεβαιότητα για την τύχη και τη διανομή των «εθνικών γαιών», απέφυγε τη συγκρότηση μιας τάξης γαιοκτημόνων αλλά και την εμφάνιση αγροτικών κινητοποιήσεων. Παράλληλα, αφομοίωσε σταδιακά τις τοπικές ηγετικές ομάδες, ώστε αυτές να αναγνωρίσουν σε όλο και μεγαλύτερη κλίμακα τον νομιμοποιητικό ρόλο των νέων κρατικών μηχανισμών. Η δεκαετία του 1830 σηματοδοτείται από την αποτυχία του οθωνικού σχεδίου για μία συγκεντρωτική ελέω θεού βασιλεία, που θα στηριζόταν σε ανεξάρτητους μικροϊδιοκτήτες αγρότες.²⁴ Ο νόμος περί προικοδοτήσεως του 1835 αποτελεί ένα μόνο μέρος του βασιλικού σχεδίου για να αποκτήσει ο θρόνος αυτόνομη πολιτική βάση και να ενισχυθεί απέναντι στους προύχοντες.²⁵ Ανεξάρτητα, όμως, από την αποτυχία του οθωνικού σχεδίου, η Ελλάδα εξελίσσεται σταδιακά σε μια κοινωνία μικροϊδιοκτητών, όπου η οικογενειακή αγροτική μονάδα μικρού ή μεσαίου μεγέθους αποτελεί τον κανόνα. Η μεταρρύθμιση του Κουμουνδούρου το 1871 αποτελεί μια σημαντική πρωτοβουλία, στο πλαίσιο μιας μακράς πορείας αλλαγών στον αγροτικό χώρο που επρόκειτο να ολοκληρωθούν την τρίτη δεκαετία του 20ού αιώνα από τον Ελευθέριο Βενιζέλο. Το γεγονός αυτό έχει γίνει αποδεκτό σχεδόν από όλους τους μελετητές, καθώς έχει θεωρηθεί ως η βασική αιτία για την απουσία κοινωνικών-ταξικών συγκρούσεων στον αγροτικό χώρο.²⁶ Ο Γ. Δερτιλής αναλύει τη μεταρρύθμιση που υιοθέτησε σταδιακά το ελληνικό κράτος ως μια από τις τρεις μείζονος σημασίας συναινετικές αλλαγές που σηματοδότησαν μακροπρόθεσμα την πορεία της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας.

Συμπερασματικά, και ανεξάρτητα από το συμβολικό περιεχόμενο που έχει η 3η Σεπτεμβρίου, ως εναρκτήρια ημερομηνία της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας στην Ελλάδα, οι τρεις πρώτες δεκαετίες ανεξάρτητου πολιτικού βίου χαρακτηρίζονται από την προσπάθεια να συγκροτηθεί και να επιβληθεί η κρατική εξουσία και να διαμορφωθούν οι στοιχειώδεις μηχανισμοί ελέγχου, πειθαρχίας και καταστολής. Ο κρατικός μηχανισμός έπρεπε να πείθει για τη δυνατότητά του να ασκεί εξουσία, η οποία υπόκειτο συχνά σε αμφισβήτηση από ομάδες παραπονούμενων «παλικαριών» που επιδίδονταν σε ληστείες, ή από τοπικές εξεγέρσεις –όπως στη Μάνη το 1834– αλλά και πιο οργανωμένες αμφισβητήσεις της κεντρικής εξουσίας, όπως ήταν τα κινήματα του 1848 στη Λαμία και στην Καλαμάτα.²⁷ Πέρα από τις ένοπλες αμφισβητήσεις της κεντρικής εξουσίας, το κράτος έπρεπε να εισπράττει φόρους και να επεκτείνει τον γραφειοκρατικό του μηχανισμό. Η πορεία θα είναι

αργή και η επί μακρόν διατήρηση της πρακτικής να ενοικιάζεται το δικαίωμα για την είσπραξη των φόρων, αφενός υποδεικνύει τη συνέχεια παλαιών, ίσως προνεωτερικών, πρακτικών και μηχανισμών, αφετέρου, τη βούληση συνδιαλλαγής με τις τοπικές ηγετικές ομάδες, οι οποίες και επωφελούνται από την εν λόγω διαδικασία. Ο Γ. Δερτιλής αναλύει και στοιχειοθετεί τη σταδιακή πορεία αλλαγής στις φορολογικές πρακτικές, από την υπερφορολόγηση των αγροτών στην αφορολόγησή, η οποία είχε ως αποτέλεσμα την υπερφορολόγηση των μεσαίων και κατωτέρων αστικών στρωμάτων.²⁸ Αυτό, όπως θα φανεί και στη συνέχεια, σε συνδυασμό με τις αλλαγές που επήλθαν στο χρηματοπιστωτικό σύστημα, θα έχει σημαντικές επιπτώσεις στην ενίσχυση του ρόλου του κράτους στην ελληνική κοινωνία.

Πρωταρχικό μέλημα, λοιπόν, του νέου ελληνικού κράτους ήταν η άσκηση της εξουσίας και η εγκαθίδρυση και η εδραίωση των εξουσιαστικών μηχανισμών. Είναι συνεπώς άτοπο και αναλυτικά απρόσφορο, να ομιλούμε για σύγχρονο έθνος-κράτος, το οποίο προσπαθεί να λειτουργήσει παρά τις αντιξοότητες ως εξορθολογισμένος διοικητικός μηχανισμός δυτικού τύπου.²⁹ Η καταστολή του κινήματος του Παπουλάκου μπορεί να θεωρηθεί ως η απαρχή για την εδραίωση της κεντρικής εξουσίας και την επιβολή του κράτους ως αποκλειστικού, θεσμοποιημένου και νομιμοποιημένου κέντρου εξουσίας. Βέβαια, η αμφισβήτηση της κρατικής εξουσίας θα εξακολουθήσει για αρκετές δεκαετίες, κυρίως από ομάδες ληστών (ας σημειωθεί ότι τα όρια μεταξύ ενόπλων σωμάτων, ληστών και απελευθερωτικών ομάδων με αλυτρωτικούς-εθνικούς σκοπούς είναι δυσδιάκριτα). Πρόκειται για μορφές δράσης με πολλές και συγκεχυμένες διαστάσεις μέσω των οποίων αναδεικνύονται τα προβλήματα που αντιμετωπίζει ο επίσημος κρατικός μηχανισμός, όπως συνέβη το 1863, όταν με αφορμή την άρνηση στρατιωτικής μονάδας να συλλάβει ληστές σημειώθηκαν αιματηρά επεισόδια στην Αττική, που εξελίχθηκαν σε κανονική σύρραξη, γνωστή ως «Ιουλιανά»,³⁰ η οποία βέβαια οφειλόταν και σε σοβαρές διαφωνίες σχετικά με το σύνταγμα και το υπό διαμόρφωση νέο πολιτικό καθεστώς.

Γ. Πολιτικές δυνάμεις, πελατειακές σχέσεις και κεντρική εξουσία

Η συζήτηση για το πολιτικό σύστημα κατά τον 19ο αιώνα έχει επικεντρωθεί σε δύο αλληλένδετα θέματα: Πρώτον, στη φύση των νέων πολιτικών δυνάμεων (ομάδες, φατρίες, κόμματα) και, δεύτερον, στον ρόλο των πελατειακών σχέσεων. Η σχετική βιβλιογραφία είναι εκτενής και οι απόψεις διίστανται, καθώς κυμαίνονται μεταξύ ακραίων θέσεων, οι οποίες έχουν πλέον προσλάβει στερεοτυπικό χαρακτήρα. Στο ένα άκρο, συναντούμε τη γνωστή θέση, ότι η πολιτική στην Ελλάδα εξαντλείται στις προσωπικές επιδιώξεις, τα προσωπικά συμφέροντα και τις συνακόλουθες πελατειακές πρακτικές· στο άλλο, την άποψη ότι τα κόμματα και οι οργανωμένες πολι-

τικές δυνάμεις αναπτύσσονται ήδη από τις απαρχές του νεοελληνικού κράτους και προσφέρουν το κλειδί για την ερμηνεία της ελληνικής πολιτικής, είτε ιδωθούν σε σχέση με ταξικές αντιθέσεις είτε σε συνάρθρωση με άλλες ιεραρχικές διαστρωματώσεις και συγκρούσεις συμφερόντων.³¹ Στο υπόβαθρο της διαμάχης μεταξύ αυτών των δύο θέσεων λανθάνει η συζήτηση γύρω από την επίμαχη θέση ότι «η δημοκρατία δεν λειτούργησε ποτέ στην Ελλάδα». Με άλλα λόγια, πρόκειται για το πολυσυζητημένο θέμα της λειτουργίας ή της προσαρμογής των «επίσασκτων» κοινοβουλευτικών θεσμών στην Ελλάδα.

Η πρώτη από τις προαναφερθείσες απόψεις έχει υποστεί ευρεία και συγκροτημένη κριτική και δεν ασκεί πλέον ουσιαστική επίδραση στις σχετικές μελέτες. Ούτε οι προσωπικές σχέσεις και φιλοδοξίες ούτε οι πελατειακές σχέσεις αρκούν για μια σε βάθος ανάλυση της ελληνικής πολιτικής. Το ζήτημα έχει γίνει κατανοητό και αποδεκτό από τους περισσότερους σύγχρονους μελετητές, οι οποίοι στρέφονται σε νέες προσεγγίσεις.³² Η μελέτη του Γκ. Χέρινγκ για τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα, ένα εκτενές, λεπτομερές και με πολλά νέα στοιχεία έργο, προσπαθεί, αφενός, να αναδείξει τη σημασία των κομμάτων και τον ουσιαστικό τους ρόλο, ήδη από την ίδρυση του ελληνικού κράτους, και αφετέρου, να καταδείξει την ανεπάρκεια των πελατειακών σχέσεων ως αναλυτικού-ερμηνευτικού εργαλείου. Η μελέτη του επιχειρεί να παρουσιάσει τα κόμματα ως «οριζόντιες μορφές επικοινωνίας και δράσης» που απολαμβάνουν σχετική αυτονομία από ταξικές ή άλλου τύπου αντιθέσεις. Τα κόμματα αντιμετωπίζονται ορθώς ως μορφώματα που υπερβαίνουν τα πελατειακά κυκλώματα και η μελέτη τους διευκολύνει την κατανόηση και ερμηνεία της νεότερης ελληνικής ιστορίας. Ο Γκ. Χέρινγκ, όμως, υποπίπτει σε σοβαρό μεθοδολογικό σφάλμα μιλώντας για κόμματα κατά την περίοδο 1821-1844, όταν δεν υπάρχουν εκλογές και οργανωμένες αντιπαραθέσεις για τη διεκδίκηση της εξουσίας, με αποτέλεσμα αφενός να διευρύνεται υπερβολικά η έννοια του κόμματος, αφετέρου, η ανάλυση να χαρακτηρίζεται από εμφανή αναχρονισμό. Ο συγγραφέας περιγράφει εύστοχα και με λεπτομέρειες τη δράση των κομμάτων δείχνοντας πώς μια ομάδα συγκροτείται για ένα διάστημα γύρω από ευρύτερα ζητήματα. Το γεγονός, ωστόσο, ότι αναγκάζεται να προσφύγει στον απρόσφορο και εξαιρετικά γενικό όρο του Νόουμαν (Neumann) «κόμμα εκπροσώπησης», ως εργαλείο ανάλυσης για τα κόμματα κατά την οθωνική περίοδο, δείχνει τη δυσκολία να ενταχθούν τα κόμματα σε αυστηρές θεωρητικές τυπολογίες, οι οποίες έχουν προκύψει από τη μελέτη του σύγχρονου δυτικού κοινοβουλευτισμού.³³

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι κατά την περίοδο 1830-1880, στο πλαίσιο της διάδρασης ανάμεσα στην κεντρική εξουσία και τις τοπικές ηγετικές ομάδες, αναπτύσσονται πολιτικές ομαδοποιήσεις και συναρθρώσεις που προσομοιάζουν σε κόμματα. Αυτό σημαίνει, ότι με την αυστηρή σύγχρονη έννοια του κόμματος ως πολιτικής ομάδας που έχει σχετικά σταθερό τίτλο, μία ελάχιστη οργάνωση, κάποιες βασικές θέσεις και κατέρχεται τακτικά στις εκλογές διεκδικώντας την εξουσία σε εθνικό επίπεδο, μπορεί με δυσκολία να γίνει λόγος για την περίοδο 1830-1862. (Ο Γκ.

Χέρινγκ αναφέρεται στη χρήση συμβόλων ως στοιχείου της εθνικής διάστασης των κομμάτων· σύμβολα, όμως, χρησιμοποιούσαν και τα τοπικά κόμματα, ήδη από το 1844). Ο Γκ. Χέρινγκ, όπως ήδη αναφέρθηκε, έχει σίγουρα δίκιο σε πολλά σημεία της κριτικής του για τις πελατειακές σχέσεις και τη μονόπλευρη κριτική που κυριαρχεί σε σημαντικό μέρος της ελληνικής ιστοριογραφίας για τη λειτουργία του κοινοβουλευτισμού στην Ελλάδα. Ωστόσο, από τη μελέτη του διαφαίνεται μια εξίσου μονομερής έμφαση και υπερτίμηση του κομματικού φαινομένου σε βάρος άλλων παραμέτρων. Επιπλέον, η ανάλυση οδηγεί, κατά την άποψή μου, σε μια ανούσια συζήτηση για την ύπαρξη ή μη κομμάτων στην ελληνική πολιτική, συζήτηση που αναπαράγεται και από άλλους συγγραφείς.³⁴

Πράγματι, το κατά πόσον η ελληνική πολιτική διαμορφώνει άμεσα ομάδες, που χαρακτηρίζονται ως φατρίες ή κόμματα παρά την προφανή αναλυτική και ταξινομική σημασία που έχει, προσανατολίζει τη συζήτηση σε ένα θέμα που προέρχεται από την εμπειρία και τους προβληματισμούς του δυτικού κοινοβουλευτισμού. Ο περιορισμός της συζήτησης στα κόμματα και τις πελατειακές σχέσεις προϋποθέτει τη λανθάνουσα πλην όμως σαφή παραδοχή ότι η απόδειξη της ύπαρξης και της λειτουργίας κομμάτων συνεπάγεται και τη σταδιακή εγκαθίδρυση και λειτουργία «δημοκρατικών» κοινοβουλευτικών θεσμών στην Ελλάδα. Το επιχείρημα είναι τόσο αυθαίρετο και έωλο όσο και το αντίθετο, ότι δηλαδή «η δημοκρατία ποτέ δεν λειτούργησε στην Ελλάδα».

Κατά την άποψη του γράφοντος, η συζήτηση, χωρίς να αρνείται τη σημασία και τον ρόλο των κομμάτων, θα πρέπει να περιλάβει και να ερμηνεύσει τη συγκρότηση και την παγίωση των σχέσεων εξουσίας στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος, όπως αυτές εγγράφονται τόσο στο επίπεδο του κράτους και των κοινοβουλευτικών θεσμών όσο και στο επίπεδο της καθημερινής ζωής. Για παράδειγμα, σε ό,τι αφορά τα κόμματα και τις πρακτικές τους, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι πελατειακές σχέσεις υπήρχαν και επί Τουρκοκρατίας, και είχαν έντονη πολιτική, κοινωνική και οικονομική διάσταση. Ο πολιτικός τους ρόλος ενισχύεται μετά την ανεξαρτησία και οι προσωπικές, δομημένες σε πελατειακή βάση, φατρίες μετεξελίσσονται ή εντάσσονται σε ευρύτερες οργανώσεις-κόμματα. *Οι πελατειακές σχέσεις, με άλλα λόγια, αποτελούν μέσα οργάνωσης του πολιτικού και κοινωνικού πεδίου.* Από μόνες τους, όμως, δεν ερμηνεύουν τίποτε. Τα θεμέλια των πολιτικών φατριών/κομμάτων θα πρέπει να αναζητηθούν σε πολιτικούς, οικονομικούς και κοινωνικούς ή άλλους παράγοντες.³⁵ Τα όρια ανάμεσα στις φατρίες και τα κόμματα παραμένουν πάντοτε συγκεχυμένα, και η ανάλυση θα πρέπει να αναζητήσει με ποιον τρόπο εντάσσονται σε ευρύτερες οικονομικές και πολιτικές στρατηγικές. Η έμφαση στα κόμματα πρέπει να προσφέρει μια οπτική του πολιτικού πεδίου «εκ των άνω», σε συνδυασμό με μακροπρόθεσμες κοινωνικοοικονομικές διεργασίες (φορολογία, έγγειος ιδιοκτησία), ενώ ταυτόχρονα χρειάζεται και μια ανάλυση «από τα κάτω», στο τοπικό επίπεδο.

Σε αντίθεση με την ευρωπαϊκή εμπειρία, οι πρώτες πολιτικές ταυτότητες συγκροτούνται με άξονα τον πολιτικό προσανατολισμό προς μια από τις Μεγάλες Δυνάμεις

(«Αγγλικό»/«Γαλλικό»/«Ρωσικό» κόμμα), αλλά ταυτόχρονα οι προσωνυμίες εκφράζουν το προσωπικό-φατριακό στοιχείο –Μπαρλαίοι, Μοσχομάγκα, Ναπαίοι αντιστοιχώς– δημιουργώντας κοινόχρηστες πολιτικές ταυτότητες.³⁶ Ο ρόλος των ξένων δυνάμεων και ο αντίστοιχος προσανατολισμός των εθνικών θεμάτων σταδιακά παύουν να είναι προσδιοριστικά στοιχεία για τη συγκρότηση των κομμάτων. Ως προς αυτό το σημείο, η πορεία και η σκέψη του πιο σημαντικού, ίσως, πολιτικού των πρώτων δεκαετιών, του Ιωάννη Κωλέτη, είναι χαρακτηριστική: Χωρίς να πάψει να πιστεύει στην ορθότητα της επιλογής να αναζητηθεί υποστήριξη από τη Γαλλία, αναπτύσσει ένα πολιτικό πρόγραμμα «μετριοπαθούς φιλελευθερισμού» με έμφαση στην πρόοδο του έθνους, η οποία στη σκέψη του ταυτίζεται με τη στερέωση του θρόνου και τη συγκρότηση της κρατικής εξουσίας.³⁷ Ο θεμελιωτής της «Μεγάλης Ιδέας» αντιλαμβάνεται τη σημασία της ενίσχυσης του έθνους-κράτους και προτάσσει την ανάγκη να υπάρξει ένα στιβαρό κράτος. Από το τέλος της δεκαετίας του 1850, αρκετά χρόνια μετά τον θάνατό του, και κυρίως από τη δεκαετία του 1860 και εξής, καθίσταται σαφές ότι το εθνικό ζήτημα, θέμα που ουσιαστικά αναφέρεται σε ολόκληρη την ελληνική πολιτική και την επικαλύπτει, θα πρέπει να αντιμετωπιστεί με αυτόνομες-εθνικές στρατηγικές, μια πολιτική σύλληψη που ανήκει στον Κωλέτη. Τα κόμματα αποκτούν νέους τίτλους, συχνά δανεισμένους από την ευρωπαϊκή πολιτική σκηνή («Πεδινόι»/«Ορεινοί»), αν και θα γίνουν κυρίως γνωστά με τα ονόματα των αρχηγών τους.³⁸

Στη διαμάχη με τις τοπικές ηγετικές ομάδες, ο Όθων δεν ακολούθησε επιτυχημένη στρατηγική. Δυσανεσθημένοι από τον κατ' ουσίαν αποκλεισμό τους από τη νομή της κεντρικής εξουσίας, οι «προύχοντες» έπαιξαν κεντρικό ρόλο στα γεγονότα της 3ης Σεπτεμβρίου 1843. Παραμερίζοντας πρόσκαιρα τις διαφορές τους, οι υποστηρικτές, κατά κύριο λόγο, της αγγλικής και της γαλλικής παράταξης πέτυχαν ουσιαστικές παραχωρήσεις από το στέμμα, οι οποίες καθρεφτίζονται στις συμμετοχικές-αντιπροσωπευτικές διαδικασίες που καθιέρωσε το Σύνταγμα του 1844. Αναμφισβήτητα, πρόκειται για μία νίκη των τοπικών ηγετικών ομάδων –των «τζακιών»– που εξασφάλισαν έτσι ένα πρόσφορο, δηλαδή ελέγξιμο, θεσμικό πλαίσιο για την ασφαλέστερη αναπαραγωγή της ηγετικής τους θέσης και την εξασφάλιση προνομίων και ευνοιών από τη συμμετοχή τους στην εξουσία, είτε ως βουλευτές είτε ως υπουργοί. Η πορεία του Κωλέτη, ο οποίος το 1843 συμπορεύθηκε πρόσκαιρα με τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο, δείχνει την ικανότητα προσαρμογής των πολιτικών στις νέες συνθήκες. Η προσαρμογή και η συναίνεση χαρακτήρισαν και τις συζητήσεις για το Σύνταγμα του 1844, ιδιαίτερα στην τελική φάση τους, όταν οι βασιλικές απαιτήσεις αντιμετωπίστηκαν με υποχωρήσεις αλλά και με σταθερότητα. Η δεκαετία του 1850 αναδεικνύεται σε ιδιαίτερα σημαντική περίοδο για τη διαμόρφωση των πολιτικών δυνάμεων αλλά και για την ενδυνάμωση του έθνους-κράτους. Η επίδραση του Κριμαϊκού Πολέμου καταγράφεται στις πολιτικές εξελίξεις και συνδέεται με μια σειρά επεισοδίων, όπως είναι τα «Σκιαδικά», (ένα ουσιαστικά ασήμαντο επεισόδιο που ωστόσο δείχνει την αδυναμία και τις σπασμωδικές αντιδράσεις της κεντρικής εξουσίας), στη συνέχεια τα «Ναυπλιακά» και, τέλος, η έξωση του Όθωνα. Πρόκειται για

μία πορεία κατά την οποία η δημοτικότητα και η δύναμη του Όθωνα ακολουθούν σταθερά πτωτική πορεία, η δε νομιμοποίηση της βασιλικής εξουσίας δέχεται καίριο πλήγμα. (Η άρνηση πολλών παλαιών πολιτικών να αναλάβουν την πρωθυπουργία το 1860 υποδεικνύει την απομόνωση του Όθωνα, του οποίου οι επιλογές περιορίστηκαν στον Αθανάσιο Μιαούλη και, τέλος, στον Γενναίο Κολοκοτρώνη).

Θα πρέπει, λοιπόν, να καταστεί σαφές ότι το σημαντικό δεν είναι οι ονομασίες των κομμάτων, παρά τη σημειολογική βαρύτητα που έχουν, *αλλά η ανάλυση και ερμηνεία του αγώνα που διεξάγουν πρόσωπα και ομάδες για την κατάκτηση της εξουσίας και την ένταξή τους σε νέες σχέσεις ιεραρχίας*. Για την κατανόηση των όρων του πολιτικού αγώνα τα σημαντικά ερωτήματα θα πρέπει να περιστραφούν στον ρόλο που παίζουν ο θρόνος και οι κεντρικοί κρατικοί θεσμοί από τη μία μεριά, και οι ομάδες με τα επιμέρους συμφέροντά τους από την άλλη, και βέβαια οι μεταξύ τους συναρθρώσεις.

Δεν έχει πολύ μεγάλη σημασία, λοιπόν, εάν τα σύνολα αυτά τα ονομάσουμε κόμματα, φατρίες ή πολιτικές ομάδες. Αυτό που έχει σημασία είναι να γίνει κατανοητό ότι πρόκειται για συνομαδώσεις τοπικών ηγετών και κομματαρχών, οι οποίοι εμπλέκονται σε ένα διαρκές και πολυδιάστατο παίγνιο παροχών, ευνοιών, οικονομικών και κοινωνικών παρεμβατικών κινήσεων (για παράδειγμα, αγοραπωλησίες, ενοικιάσεις φόρων και δανειοδοτήσεις, διαδηλώσεις και βίαιες συγκρούσεις) που τελικό στόχο έχουν την αναπαραγωγή και βελτίωση της ηγετικής τους θέσης. Στο εν λόγω παίγνιο η ομάδα είναι απαραίτητη· προσφέρει τη συλλογική και ιδεολογική κάλυψη που χρειάζεται η ως επί το πλείστον πεζή και ενίοτε κυνική πολιτική δράση. Με αυτή την έννοια, το προσωπικό στοιχείο παίζει κεντρικό ρόλο, αλλά δεν είναι επαρκές για την ερμηνεία της βάσης και της αναπαραγωγής των σχέσεων εξουσίας. Για να γίνει κατανοητή η τελευταία, απαιτείται η σύνδεση με τις οικονομικές και κοινωνικές διαδικασίες και μηχανισμούς που στηρίζουν την πολιτική ηγεμονία. Η πρόσβαση στο χρήμα, το κοινωνικό γόητρο, οι συγγενικές σχέσεις και οι συμμαχίες με ισχυρούς εμπόρους αποτελούν βασικούς παράγοντες στήριξης της πολιτικά ηγετικής ομάδας. Επιπλέον, όπως θα φανεί παρακάτω, απαιτείται και ένας πολιτικός λόγος ικανός να διατηρεί την υποστήριξη των ψηφοφόρων.

Δ. Η κρίσιμη δεκαετία

Όταν ο Γεώργιος Α΄ αναλαμβάνει τα καθήκοντά του, και ψηφίζεται το νέο Σύνταγμα τον Οκτώβριο του 1864, παρά τις εύλογες προβλέψεις για μια σταθερή πολιτική πορεία, αρχίζουν να αναφαίνονται τα λανθάνοντα προβλήματα και η ιδιοσυστασία της ελληνικής πολιτικής. Ο Γεώργιος σύντομα έδειξε τις διαθέσεις του και λειτούργησε ως ανώτατος άρχων με σαφείς παρεμβατικές τάσεις. Οι εκλογές του 1865 ανέδειξαν ως ισχυρότερο το κόμμα του Κουμουνδούρου, αλλά σύντομα κα-

τέσπν σαφές ότι η πλειοψηφία του ήταν σχετική και εύθραυστη. Οι Βουλευτές ψήφισαν συγκυριακά, ανάλογα με το θέμα, και ο βασιλιάς δεν δίστασε να ακολουθήσει την παλιά πρακτική, διορίζοντας πρωθυπουργό της αρεσκείας του. Οι εκλογές του 1868 και του 1869 εικονογραφούν τόσο τις βασιλικές παρεμβάσεις όσο και τις καλπονοθευτικές πρακτικές των Ελλήνων πολιτικών. Η αυθαίρετη και αυταρχική πρακτική κατά τη διαδικασία ελέγχου των πληρεξουσίων από τη νέα Βουλή επέτρεπε τον αποκλεισμό των πολιτικών αντιπάλων και την κατασκευή μιας πλειοψηφίας (ο Βούλγαρης ανεδείχθη πρωταγωνιστής στις σχετικές πρακτικές). Ο Γκ. Χέρινγκ παρουσιάζει διεξοδικά τους πολιτικούς συσχετισμούς και τις πλειοψηφίες της περιόδου 1865-75, δεν φαίνεται ωστόσο να αξιολογεί τις σχετικές μετακινήσεις βουλευτών και τις μεταβολές στη δύναμη των κομμάτων.³⁹ Τα «Ιουλιανά», για παράδειγμα, δεν αντανακλούν κάποιες σοβαρές πολιτικές ή κοινωνικές αντιθέσεις, αλλά μάλλον αποτελούν, όπως φαίνεται και από τα στοιχεία που παρουσιάζει ο συγγραφέας, μια περιστασιακή ένοπλη σύρραξη, που ξεκίνησε με αφορμή τη σύλληψη ομάδας ληστών και σε σημαντικό βαθμό οφειλόταν στις ανησυχίες των στρατιωτικών για τη σταδιοδρομία τους. Οι κοινοβουλευτικές πρακτικές της περιόδου δείχνουν ξεκάθαρα τη χαλαρή διάρθρωση και τον ρευστό, πρωτεύικό χαρακτήρα των κομμάτων τη συγκεκριμένη εποχή. Πρόκειται για περιστασιακές και μεταβαλλόμενες πολιτικές συμμαχίες γύρω από τους τέσσερις πολιτικούς αρχηγούς, στους οποίους αργότερα θα προστεθεί το «Πέμπτο» κόμμα υπό τον Χαρίλαο Τρικούπη. Ο χαρακτηρισμός «άμορφος πλουραλισμός», μολοντί προέρχεται από την ανάλυση των σύγχρονων κομματικών συστημάτων, αποδίδει την εικόνα της τότε ελληνικής πολιτικής σκηνής, στην οποία δεν είχαν αποκρυσταλλωθεί ακόμα πολιτικές ή κοινωνικές διαιρέσεις που θα διευκόλυναν, αν δεν θα επέβαλαν, τη διαμόρφωση ξεκάθਾਰου κομματικού τοπίου.

Η κυβέρνηση Κουμουνδούρου, που θα αναδειχθεί από τις εκλογές του 1872 με τη στήριξη του Βούλγαρη, θα «απολυθεί» το 1873 από τον Γεώργιο υπό την πίεση πολιτικών και οικονομικών προβλημάτων. Η άφιξη ομογενών κεφαλαιούχων (με πιο γνωστό ανάμεσά τους τον Ανδρέα Συγγρό), και τα συμφέροντά τους, που συνδέονται με την αναδιάρθρωση του πιστωτικού συστήματος και το ζήτημα των μεταλλείων του Λαυρίου, συνθέτουν μια πολύπλοκη κατάσταση που επηρέασε άμεσα τις πολιτικές εξελίξεις.⁴⁰ Ο Γεώργιος παρενέβη στο πολιτικό παιχνίδι, «διόρισε» πρωθυπουργό τον Δεληγιώργη, ο οποίος, αφού κέρδισε τις εκλογές του 1873 με την εύνοια του βασιλιά, και πριν από την παραίτησή του, το 1874, θα επιλύσει το Λαυρεωτικό Ζήτημα και θα αναμορφώσει το πιστωτικό σύστημα. Ο Γεώργιος έδωσε κατόπιν την εντολή στον Βούλγαρη, ο οποίος προχώρησε σε εκλογές τον Ιούλιο του 1874 υιοθετώντας ευρείας έκτασης καλπονοθευτικές πρακτικές, που ωστόσο δεν του εξασφάλισαν άνετη πλειοψηφία. Μετά από επανειλημμένες εκλογικές αναμετρήσεις, η χώρα βρέθηκε σε πολιτική κρίση και σε κοινωνική αναστάτωση. Ο Χαρίλαος Τρικούπης δημοσίευσε μετά τις εκλογές τα γνωστά άρθρα του, τα οποία αποτελούν συμβολή στην ήδη εξελισσόμενη συζήτηση για τη φύση των

κυβερνητικών πρακτικών και για το πότε και με ποιο τρόπο η εμπιστοσύνη της Βουλής κρίνεται απαραίτητη.

Οι προσπάθειες του Βούλγαρη να εξασφαλίσει πλειοψηφία στη νέα Βουλή και οι πραξικοπηματικές του ενέργειες για τον ορισμό της απαρτίας –προκειμένου να ψηφιστεί ο προϋπολογισμός και άλλοι νόμοι– οδήγησαν σε έντονη πολιτική κρίση και στα γνωστά «Στηλιτικά». Η κρίση κορυφώθηκε τον Μάρτιο του 1875, οπότε ο Γεώργιος, καθώς υπέστη ισχυρές πιέσεις, αποδέχθηκε τις απόψεις Τρικούπη, και του ανέθεσε τη διεξαγωγή εκλογών. Μετά τις εκλογές, τον Ιούλιο του 1875 (στις οποίες το «Πέμπτο» κόμμα του Μεσολογγίτη πολιτικού εξέλεξε 17 βουλευτές), ο βασιλιάς αποδέχθηκε ρητά την αρχή της «δεδηλωμένης», η οποία και θα οροθετήσει την εύρυθμη και χωρίς μείζονες αναταράξεις λειτουργία του αντιπροσωπευτικού, και κοινοβουλευτικού, πλέον, συστήματος.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι, κατά την περίοδο 1864-1875, η επιθυμία του Γεωργίου για ενεργό συμμετοχή στην πολιτική σκηνή, και οι αυταρχικές - συντηρητικές τάσεις ορισμένων πολιτικών (προεξάρχοντος του «Τζουμπέ») οδήγησαν σε μian απόπειρα επιβολής αυταρχικής συνταγματικής μοναρχίας, ίσως και δικτατορίας. Η απόπειρα απέτυχε, διότι υπήρξε έντονη αντίδραση της κοινής γνώμης (Τύπος, Νομική Σχολή), αλλά κυρίως διότι σημαντική μερίδα του πολιτικού κόσμου κατόρθωσε ότι είχε κάθε συμφέρον να διατηρηθούν και να εξασφαλιστούν οι αντιπροσωπευτικοί θεσμοί, με ταυτόχρονο περιορισμό των δικαιωμάτων που απολάμβανε ο θρόνος. Σταθερή επιδίωξη του στέμματος ήταν μια ολιγαρχική συσπείρωση γύρω από αυτό, με βάση την πλουτοκρατία, παράλληλα με την αναθεώρηση του συντάγματος.⁴¹ Η αναλογία με τον «Βοναπατισμό», που επικρατεί εκείνη την εποχή στη Γαλλία, είναι παραπλανητική. Στην Ελλάδα, κατά την υπό συζήτηση δεκαετία, διακυβεύονταν οι συσχετισμοί εξουσίας ανάμεσα στον θρόνο, τις πολιτικές δυνάμεις και τις κοινωνικά ηγετικές ομάδες. Από μια άλλη οπτική γωνία, οι προσπάθειες του Βούλγαρη να κατασκευάζει νέες πλειοψηφίες στο κοινοβούλιο μπορεί να ιδωθούν ως μια αποτυχημένη απόπειρα εισαγωγής και εφαρμογής στην Ελλάδα της πρακτικής που θα χαρακτηρίσει το ιταλικό πολιτικό σύστημα στα τέλη του 19ου αιώνα, γνωστής ως «trasformismo», δηλαδή ενός συστήματος όπου οι εκλογές δεν έχουν τόσο σημασία όση διαθέτουν οι διαπραγματεύσεις και οι πιέσεις που ασκούνται μέσα στη Βουλή, όπου μια μειοψηφία εύκολα μεταβάλλεται σε πλειοψηφία.

Η τελική αποδοχή της «δεδηλωμένης» υπήρξε αποτέλεσμα πολλών παραγόντων, στους οποίους συμπεριλαμβάνονται οι κακοί χειρισμοί του στέμματος και οι πιέσεις που ασκούν τα «κόμματα» του Κουμουνδούρου και του Τρικούπη.⁴² Ο ρόλος του ξένου παράγοντα και ειδικά της Μ. Βρετανίας υπήρξε σημαντικός, ίσως και καθοριστικός. Πέρα από από την ιδεολογική προτίμηση στο κοινοβουλευτικό πρότυπο, η βρετανική πολιτική δεν είχε κανένα λόγο να προτιμά μια ισχυρή μοναρχία στην Ελλάδα. Αντιθέτως, την πολιτική της θα την υπηρετούσε καλύτερα ένα σύστημα με πολλαπλά κέντρα εξουσίας, στο οποίο θα μπορούσε να ασκεί πιο εύκολα την επιρροή της. Η θεσμική συμβολή της «δεδηλωμένης» δεν πρέπει να παραγνωρι-

στεί, στον βαθμό που, ενθαρρύνοντας τις κοινοβουλευτικές συμμαχίες, διευκόλυνε τον δικομματισμό. Πράγματι, το ελληνικό κομματικό φαινόμενο ξεκινά έχοντας μια τρικομματική μορφή, η οποία βασίζεται στον προσανατολισμό της κάθε ομάδας σε σχέση με τις Μεγάλες Δυνάμεις· προσανατολισμός όμως που, όπως ήδη αναφέρθηκε, αντανακλά πολιτικές και κοινωνικές διαφορές: στην περίπτωση του «Αγγλικού» ένα πιο φιλελεύθερο και δυτικό προσανατολισμό, ενώ στην περίπτωση του «Ρωσικού» τη σχέση με την Ορθοδοξία. Οι παραπάνω ταυτότητες είναι σχετικές, με περιορισμένη απήχηση στα λαϊκά στρώματα, ενώ, όσο πλησίαζε το τέλος της οθωμανικής περιόδου, άρχισαν να υποχωρούν. Οι εκλογές για την εθνοσυνέλευση, το 1862, σηματοδότησαν την ανάδειξη ενός νέου πολιτικού σκηνικού: Το «Εθνικό Κομιτάτο», υπό τον Δεληγιώργη, είχε ήδη εμφανιστεί ως αντιοθωμανική δύναμη, ενώ στη συνέχεια έκαναν την εμφάνισή τους οι ομάδες των «πεδινών» και των «ορεινών». Οι δύο τελευταίες δύσκολα μπορεί να οριοθετηθούν, μολονότι η πρώτη συνδέεται με τον Βούλγαρη και η δεύτερη με τον Κουμουνδούρο. Δεν είναι λοιπόν καθόλου περίεργο ότι οι πολιτικές ομάδες της περιόδου 1862-1880 θα γίνουν γνωστές κυρίως από τα ονόματα των αρχηγών περίξ των οποίων συγκροτούνται. Έτσι, διαμορφώθηκαν αρχικά τέσσερις ομάδες με αρχηγούς τον Βούλγαρη, τον Κουμουνδούρο, τον Δεληγιώργη και τον Ζαΐμη, στις οποίες εν συνεχεία θα προστεθεί το «Πέμπτο» κόμμα του Τρικούπη. Στις ζυμώσεις γύρω από αυτές τις ομάδες καταλυτικό ρόλο παίζει η έλευση των Επτανήσιων πολιτικών, πολλοί από τους οποίους είναι φορείς ριζοσπαστικών απόψεων. Η ανάγκη για τη συγκρότηση πλειοψηφίας, σε συνδυασμό με την αποχώρηση από την πολιτική σκηνή των τριών πρώτων αρχηγών, οδηγεί σταδιακά στον δικομματισμό, ο οποίος μακροπρόθεσμα θα χαρακτηρίσει το ελληνικό πολιτικό σύστημα.

Διαμορφώθηκαν, λοιπόν, τη δεκαετία του 1870 οι προϋποθέσεις για την απρόσκοπτη λειτουργία των κοινοβουλευτικών θεσμών, στο πλαίσιο ενός συναινετικού, μάλλον, παρά συγκρουσιακού κλίματος. Η θέση πως οι εν λόγω θεσμοί λειτουργήσαν διαφορετικά από ό,τι στη Δύση αποτελεί κοινοτοπία, και μάλιστα παραπλανητική, στον βαθμό που ελάχιστες χώρες μπορούν να διεκδικήσουν κάποια σταθερή και συνεπή λειτουργία των αντιπροσωπευτικών θεσμών, και μάλιστα με τη συμμετοχή ευρύτερων μαζών. Από την άλλη πλευρά, είναι εξίσου απλοϊκή η θέση ότι η «δημοκρατία δεν λειτούργησε ποτέ», στον βαθμό που το ελληνικό σύστημα πρόσφερε τη δυνατότητα συμμετοχής και επιλογής των ατόμων που στελεχώνουν τις θέσεις εξουσίας. Στην Ελλάδα, σε αντίθεση για παράδειγμα με την Ισπανία, όπου το σύστημα του «encasillado» και «Caciquismo» (βίαιος κομματαρχισμός) είχε μετατρέψει τις εκλογές σε τυπική διαδικασία «βιτρίνας», η ψήφος είχε ουσιαστικό αποτέλεσμα και καθόριζε το ποιοι θα καταλάβουν τις ηγεμονικές θέσεις στο νέο σύστημα εξουσίας.⁴³ Παρεμβάσεις εκ των άνω και αυταρχικά φαινόμενα δεν αποτελούν ελληνική αποκλειστικότητα, και το ίδιο ισχύει για τα πελατειακά δίκτυα και τα κρούσματα διαφθοράς. Πολύ περισσότερο, δεν πρόκειται για μια στρέβλωση της δημοκρατίας κάτω από την πίεση νοοτροπιών που παρεισθρούν στα Βαλ-

κάνια ή κάποιας εγγενούς υστέρησης που χαρακτηρίζει την «καθ' ημάς Ανατολή». Παρόμοια φαινόμενα παρουσιάζει και η βρετανική πολιτική σκηνή της αντίστοιχης περιόδου⁴⁴ και, κατά συνέπεια –στον βαθμό που δεν είναι δυνατό να υπολογιστεί, να μετρηθεί και να προσδιοριστεί επακριβώς σε ποια χώρα ήταν μεγαλύτερη η διαφθορά και πιο ισχυρές οι πελατειακές σχέσεις– η συζήτηση για την «ελληνική ιδιομορφία» ή τη στρέβλωση των κοινοβουλευτικών θεσμών στην Ελλάδα θα πρέπει να θεωρείται προβληματική και ενδεχομένως παραπλανητική. Ο Γκ. Χέρινγκ έχει εντοπίσει σωστά το θέμα και αντικρούει τη σχετική βιβλιογραφία, η οποία υπερτονίζει τη διαφθορά της ελληνικής πολιτικής και την απουσία «κομμάτων αρχών», ως εάν η ευρωπαϊκή πολιτική να χαρακτηριζόταν κατά την αντίστοιχη περίοδο από ξεκάθαρη αντιπαράθεση αρχών και απουσία διαφθοράς και δολοπλοκιών.

Μια τελευταία παρατήρηση αφορά τη διαφαινόμενη συναίνεση ή, με άλλα λόγια, την ευκολία με την οποία διευθετούνταν οι κρίσεις και οι συγκρούσεις, και γίνονταν αποδεκτές οι μεταρρυθμίσεις μέσω των οποίων υλοποιήθηκαν θεσμικές αλλαγές στην Ελλάδα. Ένας σημαντικός λόγος για αυτή την πορεία πρέπει να αναζητηθεί στην έμφαση που αποδίδει το μεγαλύτερο μέρος του πολιτικού κόσμου στην αναπαραγωγή των δικών του προσβάσεων στην εξουσία και λιγότερο σε ιδεολογικές αντιπαράθεσεις. Η διεκδίκηση αυστηρών κοινοβουλευτικών πρακτικών δεν είχε τη στήριξη του συνόλου του πολιτικού κόσμου και βέβαια καμία μαζική λαϊκή στήριξη. Είναι χαρακτηριστικό ότι το δικαίωμα του βασιλιά να επιλέγει και να διορίζει πρωθυπουργό τύγχανε ισχυρής υποστήριξης ακόμα και από «ριζοσπάστες», όπως ήταν ο Δεληγιώργης, ο οποίος υποστήριζε ότι η εμπιστοσύνη της Βουλής εκφράζεται με την ψήφιση των νόμων και δεν απαιτείται εξ αρχής ψήφος εμπιστοσύνης στην κυβέρνηση. Παρά τις επί μέρους διαφωνίες, στα μείζονα ζητήματα επετεύχθη συμφωνία: στο πολιτικό – θεσμικό πλαίσιο, στο φορολογικό, στο πιστωτικό σύστημα και στην έγγαιο ιδιοκτησία.

Καταγράφεται, λοιπόν, το ενδιαφέρον φαινόμενο να υλοποιούνται μεταρρυθμίσεις χωρίς να υφίσταται σοβαρή λαϊκή πίεση και το πολιτικό σύστημα να λειτουργεί χωρίς μεγάλους κλυδωνισμούς. Σίγουρα, μια πλευρά του φαινομένου συνδέεται με το επίμαχο ζήτημα της αυτονομίας της πολιτικής, θέμα στο οποίο αποδίδει ιδιαίτερη σημασία και βαρύτητα ο Γκ. Χέρινγκ.⁴⁵ Πρόκειται για την αυτόνομη πορεία που ακολουθεί η πολιτική, σε σχέση με τις κοινωνικοοικονομικές αντιθέσεις, συγκριτικά, βέβαια, με άλλες χώρες της Ευρώπης. Οι κύριοι λόγοι έχουν ήδη εντοπιστεί στην απουσία ισχυρής γαιοκτητικής τάξης (Κ. Τσουκαλάς, Ν. Μουζέλης) καθώς και στη δομή του αγροτικού χώρου: μικρή ιδιοκτησία, σταφιδοκαλλιέργεια, κατακερματισμός του χώρου και βραδεία και περιορισμένη εκβιομηχάνιση.⁴⁶ Επιπλέον, η αδράνεια της παράδοσης σε συνδυασμό με τη συναινετική και μακροπρόθεσμα αποτελεσματική εισαγωγή των μεταρρυθμίσεων, την οποία έχει αναλύσει ο Γ. Δερτιλής, εξάλειψαν σχεδόν τις πιθανές αιτίες για την εκδήλωση σοβαρών κοινωνικών συγκρούσεων. Ταυτόχρονα, ενίσχυσαν τον ρόλο και τη δύναμη του κράτους και των μηχανισμών του, ώστε οι διαχειριστές της εξουσίας να έχουν πολλούς μοχλούς πίεσης στη διά-

θεσή τους. Οι πολιτικές ηγετικές ομάδες είχαν τη δυνατότητα να κινηθούν για ένα σημαντικό χρονικό διάστημα αυτόνομα σε σχέση με τις ανερχόμενες ισχυρές οικονομικές ελίτ και να αναπαραγάγουν με σχετική ευκολία την ηγετική τους θέση. Η συναίνεση ωστόσο δεν μπορεί να θεωρηθεί ως ιδεολογικό θεμέλιο της πολιτικής και κύριος νομιμοποιητικός παράγοντας του κράτους και της εξουσίας.⁴⁷ Το ιδεολογικό υπόβαθρο του νεοπαγούς συστήματος εξουσίας αποτυπώνεται σε έναν πολιτικό λόγο όπου κυριαρχεί ο εθνικισμός, με τους όρους που τον υποβάλλει και τον επιβάλλει το νέο ελληνικό κράτος.

Ε. Ο πολιτικός λόγος και οι πολιτικές πρακτικές

Η άσκηση της εξουσίας, στο πλαίσιο ενός αντιπροσωπευτικού συστήματος όπου θρόνος και «κόμματα» κατέχουν τις κομβικές θέσεις, προϋποθέτει και απαιτεί τη συγκρότηση ενός πολιτικά καθορισμένου «εμείς», μιας ενότητας στο όνομα της οποίας η εξουσία θα συνιστά αντικείμενο διεκδίκησης και άσκησης της. Στις νεωτερικές κοινωνίες το πολιτικό υποκείμενο είναι ο εθνικά προσδιορισμένος λαός, εν ονόματι του οποίου ασκείται η εξουσία μέσα από τους θεσμούς του έθνους-κράτους. Σε ένα πρώτο και γενικότερο επίπεδο, το νεοσύστατο κράτος έπρεπε να συγκροτηθεί σε έθνος-κράτος, κάτι το οποίο, όπως έχει ήδη σημειωθεί, δεν ήταν εξ αρχής δεδομένο. Η συλλογική ταυτότητα του έθνους-κράτους έπρεπε να συγκροτηθεί σταδιακά, κάτι που αρχικά επετεύχθη με το ξεκαθάρισμα της ιδιότητας του πολίτη (αυτόχθονες-ετερόχθονες), με τον καθορισμό των σχέσεων κράτους - Εκκλησίας, την ανάπτυξη εθνικού συστήματος παιδείας -κυρίως την ίδρυση Εθνικού Πανεπιστημίου- και όλων εκείνων των πολιτικών και πολιτισμικών στοιχείων που συγκροτούν τη «φαντασιακή κοινότητα» του έθνους.⁴⁸ Ο τρόπος με τον οποίο διαμορφώνεται η ανωτάτη εκπαίδευση, το ζήτημα της γλώσσας και οι σχέσεις με το παρελθόν -το αρχαίο ελληνικό και το βυζαντινό- αποτελούν επίμαχα θέματα, κρίσιμα για τη συγκρότηση της ταυτότητας, τόσο του ελληνικού κράτους όσο, κυρίως, του Έλληνα πολίτη.

Στο πολιτικό επίπεδο, η «Μεγάλη Ιδέα» και η απελευθέρωση των αλυτρώτων αδελφών αναδεικνύεται ως το κοινό συνεκτικό στοιχείο και το πλαίσιο γενικής αποδοχής. Η «Μεγάλη Ιδέα» προσφέρει το ιδεολογικό πλαίσιο που ενοποιεί ένα πολλαπλώς διαφοροποιημένο σύνολο και διευκολύνει την άσκηση της εξουσίας.⁴⁹ Στο επίπεδο του πολιτικού ανταγωνισμού, οι ηγετικές ομάδες θα συγκροτήσουν συμμάχους - «κόμματα» που αντανακλούν διαφορετικούς τρόπους πρόσληψης και υλοποίησης της «Μεγάλης Ιδέας» με βάση τις διαφορετικές στρατηγικές για το «εθνικό ζήτημα».⁵⁰ Από τον Κωλέτη μέχρι και τον Βενιζέλο, το θέμα κατέχει πρωταγωνιστικό ρόλο στην πολιτική σκηνή, γίνεται αντικείμενο πολιτικής εκμετάλλευσης, και γύρω του συγκροτείται η λαϊκιστική ρητορική και οι αντίστοιχες σ' αυτήν πρακτικές. Ακόμα

και στο τέλος του 19ου αιώνα, αλλά και στις πρώτες δεκαετίες του 20ού, ο πολιτικός ανταγωνισμός θα αρθρώνεται γύρω από τα «εθνικά» θέματα και τις επιπτώσεις τους, τόσο στην εξωτερική πολιτική όσο και στα εσωτερικά θέματα.

Στο εν λόγω πλαίσιο, ο πολιτικός ανταγωνισμός οργανώνεται σε, εν πολλοίς, προσωποπαγή, «κόμματα», των οποίων οι διαφωνίες και ο πολιτικός λόγος συγκροτείται με βάση δύο άξονες. Ο πρώτος αναφέρεται στους τρόπους και τις στρατηγικές για την επίτευξη των εθνικών στόχων («Μεγάλη Ιδέα»), και ο δεύτερος στη συστηματική και συστηματικά αναπαραγόμενη υπονόμηση των πολιτικών αντιπάλων, οι οποίοι κρίνονται «φαύλοι», «ανίκανοι» και «διεφθαρμένοι». Ο Τύπος της εποχής βρίθκει καταγγελιών και παραπόνων, ανάλογα με την «ομάδα» που υποστηρίζει το κάθε έντυπο.⁵¹ Στον βαθμό που οι κοινωνικές και οι ιδεολογικές αντιθέσεις δεν αρθρώνονται σε πολιτικές αντιθέσεις και προτάσεις, η πολιτική αντιπαράθεση εστιάζεται είτε στα λεγόμενα «εθνικά», είτε σε διαδικαστικά και διαχειριστικά θέματα. Η εθνική λοιπόν διάσταση και η αντιδικία για τη διαχείριση της εξουσίας σηματοδοτούν την ελληνική πολιτική σκηνή και τις εκλογικές αναμετρήσεις, οι οποίες σταδιακά καθίστανται και αναγνωρίζονται ως το κατ' εξοχήν πεδίο όπου αποφασίζεται η κατανομή της εξουσίας και επιλέγονται οι διαχειριστές της. Άλλα ζητήματα, συχνά μείζονος σημασίας, όπως η συζήτηση του προϋπολογισμού ή άλλων σημαντικών νομοσχεδίων σε εθνικό επίπεδο, προκαλούν ένταση στη Βουλή, όχι όμως εθνικό ενδιαφέρον και αντιπαράθεση. Δεν είναι τυχαίο ότι πολλές συγκρούσεις του 19ου αιώνα έχουν πολιτισμική βάση. Πράγματι, ο κατάλογος είναι μακρύς, από τα «Καϊρεία» και τα «Μανούσεια», στον Παπουλάκο και, πολλά χρόνια αργότερα, στα «Ευαγγελικά». Πρόκειται για αντιπαράθεσεις όπου, πίσω από την εκκλησιαστική-θρησκευτική διαμάχη, υποκρύπτονται πλευρές της βραδείας διαδικασίας που συνιστά η συγκρότηση ενός έθνους-κράτους, και η μορφοποίηση της ταυτότητάς του, η οποία προσδιορίζεται σε σχέση με το παρελθόν και τους «άλλους». Στο εν λόγω πλαίσιο διαμορφώνεται και η ευρωπαϊκή ταυτότητα του νέου κράτους. Η Ελλάδα, από τις πρώτες στιγμές της σύγχρονης πορείας της, είναι στραμμένη στο δυτικό πρότυπο και οι φωνές των «αυτοχθόνων» και των στραμμένων προς ανατολάς είναι περιθωριακές.⁵²

Οι μικροϊδιοκτήτες αγρότες έπρεπε να διέλθουν από μια μακρά πορεία, όπως συνέβη και με τους Γάλλους ομολόγους τους, για να συγκροτηθούν ως Έλληνες αρχικά και ως ενεργοί πολίτες στη συνέχεια. Η εν λόγω πορεία θέτει το μείζον ζήτημα της ταυτότητας των υποκειμένων κατά την υπό συζήτηση περίοδο. Πράγματι, η κύρια λειτουργία της κρατικής εξουσίας είναι να συγκροτήσει τα άτομα ως κοινωνικά υποκείμενα. Η συγκρότηση του υποκειμένου στο σύγχρονο ελληνικό κράτος γίνεται με βάση την εθνική ταυτότητα. Το κράτος και οι πολιτικές ομάδες που διεκδικούν τον έλεγχό του αποκαλούν συλλήβδην τα υποκείμενα ως Έλληνες αποφεύγοντας κοινωνικούς προσδιορισμούς και υπογραμμίζοντας την ανάγκη να ενωθούν κάποτε όλοι οι Έλληνες στο ίδιο κράτος. Τα άτομα, δηλαδή, που βρίσκονται στον χώρο της νέας ελληνικής επικράτειας θα πρέπει, από ραγιάδες ή

μέλη συγκεκριμένων κοινοτήτων, να μεταβληθούν σε Έλληνες πολίτες. Το ελληνικό κράτος θα διαμορφώσει σταδιακά έναν κυρίαρχο λόγο για τον αυτοπροσδιορισμό του και για την οριοθέτηση των σχέσεων με τους «άλλους». Επιπλέον, η εθνική ταυτότητα σταδιακά αρχίζει να αφορά και τους εκτός επικρατείας Έλληνες. Γι' αυτόν τον λόγο, το ελληνικό βασίλειο καλείται Βασίλειο των Ελλήνων και ο Γεώργιος, Βασιλεύς των Ελλήνων. Η κρατική εξουσία λοιπόν, συγκροτεί υποκείμενα και επιβάλλεται τόσο με ιδεολογικούς όσο και με πειθαρχικούς μηχανισμούς, διαδικασία που σηματοδοτεί και οροθετεί τον 19ο αιώνα. Όταν εμπεδώθηκε –στον 20ό πλέον αιώνα– η προαναφερθείσα διαδικασία, θα αναδειχθούν και θα μεταφραστούν και σε πολιτικές συγκρούσεις κοινωνικές-ταξικές αντιθέσεις και διαιρέσεις.

Το θέμα έχει να κάνει με το τι σημαίνει και το πώς προσλαμβάνεται η πολιτική και ο εκλογικός ανταγωνισμός κατά τις πρώτες δεκαετίες πολιτικής ζωής. Όσο περισσότερο κατανοούμε τις τότε αντιλήψεις για την πολιτική, τόσο περισσότερο αποφεύγουμε αναχρονιστικές αναλύσεις, μέσα από μια σύγχρονη οπτική γωνία. Είναι σχεδόν βέβαιο ότι η μάζα των πολιτών δεν είχε αίσθηση της πολιτικής αντίστοιχη με τη σημερινή, στον βαθμό που δεν είχαν ακόμα διαμορφωθεί ξεκάθαρα οι κοινωνικές συγκρούσεις και οι συνακόλουθες ιδεολογικές αντιπαραθέσεις που οριοθετούν τη σύγχρονη πολιτική. Επιπλέον, το χαμηλό οικονομικό αλλά και μορφωτικό επίπεδο σήμαινε ότι η πολιτική μπορούσε εύκολα να συρρικνωθεί, είτε σε προσωπικές διευκολύνσεις είτε στην αόριστη επιδίωξη της εθνικής ανάπτυξης και ολοκλήρωσης. Αυτό δικαιολογεί και τη συνηθισμένη καταφυγή στην ανικανότητα και τη φαυλότητα των κρατούντων, όπως και στην ικανότητα της αντιπολίτευσης, γενικώς και αορίστως, να διαχειριστεί καλύτερα την εξουσία. Πάνω από κάθε άλλη προτεραιότητα, το πολιτικό πεδίο επικαθορίζεται από το εθνικό ζήτημα και τους τρόπους αντιμετώπισής του. Ιδεολογικοπολιτικές αντιπαραθέσεις που στην Ευρώπη παίζουν κεντρικό ρόλο, όπως για παράδειγμα η αντίθεση φιλελευθέρων-συντηρητικών, στην Ελλάδα έχουν περιθωριακή απήχηση και αφορούν κυρίως ομάδες διανοουμένων.

ΣΤ. Επίλογος

Μπορεί, λοιπόν, να γίνει δεκτό ότι οι πρώτες τέσσερις δεκαετίες ανεξάρτητου πολιτικού βίου πρέπει να ιδωθούν ως ένας αγώνας χαρακωμάτων για την κατάληψη θέσεων εξουσίας. Αργά αλλά σταθερά οικοδομείται ο κρατικός μηχανισμός, ο οποίος καθίσταται αναπόφευκτα το μήλον της έριδος μεταξύ των ανταγωνιζόμενων ηγετικών ομάδων. Η αποκρυστάλλωση των τελευταίων σε κόμματα και η συμμετοχή τους στο αντιπροσωπευτικό-εκλογικό σύστημα παρέχουν στις ηγετικές ομάδες ισχυρά όπλα, καθώς διαπραγματεύονται τη σχέση τους με τον θρόνο και επιδιώκουν την αναπαραγωγή της ηγετικής τους θέσης.

Η διαμόρφωση της πολιτικής σκηνής, κατά τις πρώτες δεκαετίες από την ίδρυση του ελληνικού κράτους, θα πρέπει να ιδωθεί, λοιπόν, όχι ως εισαγωγή ή αντιγραφή ξένων θεσμών ούτε ως μια πορεία «εκσυγχρονισμού». Υπήρξε το αποτέλεσμα συμβιβασμών και ισορροπιών σε μια συνεχιζόμενη διεγκυστίνδα, αφενός μεταξύ θρόνου και κεντρικής εξουσίας, αφετέρου, ανάμεσα στις ηγετικές και περιφερειακές ομάδες και τα συμφέροντά τους. Μικροί και μεσαίοι ιδιοκτήτες γης, έμποροι, επιχειρηματίες και ελεύθεροι επαγγελματίες υπήρξαν οι κατ' εξοχήν ωφελημένοι από την όλη διευθέτηση. Αντίθετα, οι παλαιοί προύχοντες είδαν τη θέση τους να αποδυναμώνεται σταδιακά καθώς νέες δυνάμεις ανέρχονταν στην πολιτική και κοινωνική ιεραρχία. Η πορεία που ακολούθησε η διανομή των εθνικών γαιών, καθώς και η φορολόγηση του αγροτικού εισοδήματος αποτελούν εκφράσεις του τρόπου με τον οποίο η κεντρική εξουσία χειρίστηκε τα προβλήματα που αναφύονταν καθώς συγκροτούνταν το έθνος-κράτος. Η Ελλάδα διαμορφώνεται σε μία κοινωνία μικροϊδιοκτητών από τις πρώτες δεκαετίες της ανεξάρτητης πορείας της, χαρακτηριστικό που θα εξακολουθήσει να τη χαρακτηρίζει και όταν η μικροϊδιοκτησία μεταφερθεί από τον αγροτικό στον αστικό χώρο. Οι παραπάνω παρατηρήσεις, βέβαια, δεν υπονοούν ότι δεν υπήρξαν πολιτικοί ή ομάδες που είχαν έναν σαφή «εκσυγχρονιστικό»-δυτικό προσανατολισμό. Κάτι τέτοιο, όμως, δεν μεταφράστηκε ποτέ σε γενικότερο πολιτικό σχέδιο ούτε σε ιδεολογικό πρόγραμμα πλαισίωσης της πολιτικής δράσης, τουλάχιστον μέχρι την άνοδο του Χαριλάου Τρικούπη. Με άλλα λόγια, δεν αποτέλεσε τη βάση για τη συγκρότηση των πολιτικών ταυτοτήτων και των κινητοποιήσεων.

Συνεπώς, οι μεγάλες μεταρρυθμίσεις στη φορολογία, στην ιδιοκτησία και στο πιστωτικό σύστημα πρέπει να ιδωθούν στο πλαίσιο άμβλυνσης των κοινωνικών και οικονομικών αντιπαραθέσεων αλλά και ως ενισχυτικός μηχανισμός του ίδιου του κράτους και των διαχειριστών του. Πράγματι, στο ερώτημα ποιος ωφελείται από τη συνολική πορεία των αλλαγών, μια πρώτη απάντηση είναι ότι ευνοήθηκαν οι αγρότες μικροϊδιοκτήτες και ίσως τα μικροαστικά στρώματα. Ωστόσο, οι μεταρρυθμίσεις ενίσχυσαν μακροπρόθεσμα το κράτος και τη θέση αυτών που επιλέχθηκαν για τη διαχείριση της πολιτικής εξουσίας. Η κεντρική εξουσία, μεταβάλλοντας την ελληνική κοινωνία σε κοινωνία μικροϊδιοκτητών, προσέφερε στους πολίτες μια οικονομική βάση, η οποία, αφενός απέτρεψε ριζοσπαστικές κινητοποιήσεις, αφετέρου, επέτρεψε στο κράτος να ασκήσει έλεγχο και πίεση μέσω της φορολογίας και κυρίως μέσω των πιστωτικών μηχανισμών που το ίδιο το κράτος ήλεγχε έμμεσα ή άμεσα.

Η πορεία για τη συγκρότηση έθνους-κράτους και τη διαμόρφωση αντιπροσωπευτικών θεσμών υπήρξε εξαιρετικά επιτυχής εν συνόλω, αν κριθεί εκ του αποτελέσματος. Πράγματι, ολόκληρος ο 19ος αιώνας χαρακτηρίζεται από πολιτική συνέχεια και κοινωνική ηρεμία. Αγροτικές εξεγέρσεις, και γενικότερα κινητοποιήσεις των κατωτέρων τάξεων δεν σημειώθηκαν, ενώ απουσίασαν και οι διεκδικήσεις των ηγετικών ομάδων για περισσότερη συμμετοχή και «δημοκρατία». Σε μια εποχή που και οι άλλες ευρωπαϊκές χώρες δομούνταν σταδιακά σε έθνη-κράτη, και αντι-

μετώπιζαν έντονα προβλήματα στη λειτουργία των αντιπροσωπευτικών θεσμών (η Ιταλία καταλήγει στο σύστημα του «trasformismo», η Γερμανία συνδυάζει αντιπροσωπευτικούς θεσμούς με τον αυταρχισμό του Μπίσμαρκ και η Γαλλία βγαίνει από το αυτοκρατορικό καθεστώς για να υποστεί τις μεταπτώσεις και την αστάθεια της Γ΄ Γαλλικής Δημοκρατίας), η ελληνική πολιτική λειτουργεί με σταθερότητα και, βέβαια, με τις δικές της ιδιομορφίες.

Προβλήματα, όπως αυτά που εντοπίστηκαν στις προηγούμενες σελίδες, οριοθέτησαν τη λειτουργία των αντιπροσωπευτικών θεσμών και οδήγησαν στον μάλλον παραπλανητικό χαρακτηρισμό του συστήματος ως «ολιγαρχικής πολιτικής». ⁵³ Η πολιτική παραμένει κάτω από τον έλεγχο μικρού αριθμού ηγετικών ομάδων οι οποίες ελέγχουν σε σημαντικό βαθμό το πολιτικό παιχνίδι, διατηρώντας ισορροπίες, από τη μια μεριά με το στέμμα, και, από την άλλη, με το εκλογικό σώμα. Ωστόσο, δεν θα πρέπει να παραβλέπεται και το σπάνιο για την εποχή φαινόμενο της καθολικής συμμετοχής σε εκλογικές διαδικασίες όπου η επιλογή των εκπροσώπων και των ηγετών είναι ουσιαστική, όχι προκατασκευασμένη, όπως για παράδειγμα συμβαίνει στην Ισπανία την αντίστοιχη περίοδο. Η πολιτική αντιπαράθεση συνεχίζει να επικεντρώνεται στο «εθνικό» ζήτημα και στην εξωτερική πολιτική, η οποία, καθώς κυριαρχεί κατά την δεκαετία 1870-1880, αναδεικνύει την απορρόφηση των εσωτερικών αντιθέσεων και διαφορών στο ευρύτερο εθνικό ζήτημα, αποκλείοντας ή, εν πάση περιπτώσει, δυσχεραίνοντας την ανάδειξη οικονομικών και κοινωνικών προβλημάτων.

Τέλος, πρέπει να υπογραμμιστεί η διαφοροποίηση μεταξύ εθνικού και τοπικού επιπέδου. Στο πρώτο επίπεδο, οι ομάδες που συγκροτούνται κυρίως με άξονα το κοινοβούλιο αποκτούν όλο και περισσότερο τα χαρακτηριστικά του κόμματος. Συγκροούνται για τον τρόπο χειρισμού των εθνικών θεμάτων αλλά και για τη διαχείριση και τη νομή της εξουσίας. Στο τοπικό επίπεδο, οι διαστάσεις μεταβάλλονται και η έμφαση μεταφέρεται σε τοπικά ζητήματα και συχνά σε διαπροσωπικές αντιπαράθεσεις. Η ιστορική και πολιτική ανάλυση θα έχει μεγάλο όφελος από μια μελέτη της εν λόγω περιόδου από «τα κάτω», δηλαδή από τη σκοπιά της πρόσληψης των πολιτικών ιδεών και των συγκρούσεων καθώς και του αυτοπροσδιορισμού και της κινητοποίησης ατόμων ή ομάδων σε τοπικό και περιφερειακό επίπεδο. Άλλωστε, όλα όσα ελέχθησαν παραπάνω μπορεί να ιδωθούν ως μια μεγάλη μεταρρύθμιση που λαμβάνει χώρα κατά τον 19ο αιώνα και χαρακτηρίζεται από τη σταδιακή μείωση της σημασίας και της βαρύτητας του τοπικού επιπέδου, είτε πρόκειται για το χωριό είτε για την επαρχία, και της ενίσχυσης των κεντρομόλων δυνάμεων, με την έννοια ότι ενισχύεται, σε εθνικό επίπεδο, ο κρατικός μηχανισμός, τα κόμματα και η ηγεσία τους. Με άλλα λόγια, ο ορίζοντας, ο προσανατολισμός και η ταυτότητα των υπηκόων του νέου κράτους μεταφέρονται από τα στενά τοπικά τους όρια στο κεντρικό-εθνικό επίπεδο.

ΚΡΑΤΟΣ, ΕΞΟΥΣΙΑ, ΠΟΛΙΤΙΚΗ (1830-1880)

- 1 Βλ. J. Petropoulos, *Politics and Statecraft in the Kingdom of Greece, 1833-1843*, τ. 2, Princeton U.P., Πρίνστον 1968 [= Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο 1833-1843, τ. 2, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1986 (²1997)].
- 2 Το ζήτημα έχει επισημανθεί από όλους σχεδόν τους μελετητές. Βλ. τον συλλογικό τόμο Δ. Τσαούσης (επιμ.), *Όψεις της ελληνικής κοινωνίας του 19ου αιώνα*, Εστία, Αθήνα 1984. Επίσης Χ. Λυριντζής, *Το τέλος των «τζακιών»*, Θεμέλιο, Αθήνα 1991. Μια συνολική εικόνα των θεμάτων και προβλημάτων που απασχολούν τη βιβλιογραφία παρέχει ο συλλογικός τόμος Γ. Δερτιλής, Κ. Κωστής (επιμ.), *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας 18ος-20ός αιώνας*, Σάκκουλας, Αθήνα 1991.
- 3 Βλ. Ν. Διαμαντούρος, «Η εγκαθίδρυση του κοινοβουλευτισμού στην Ελλάδα και η λειτουργία του κατά τον 19ο αιώνα», στο Δ. Τσαούσης 1984, 55-72. Ν. Diamandouros, «Political Modernization, Social Conflict and Cultural Cleavage in the Formation of the Modern Greek State: 1821-1828», διδακτορική διατριβή, Columbia University, 1972 [= *Οι απαρχές της συγκρότησης σύγχρονου κράτους στην Ελλάδα 1821-1828*, μτφρ. Κ. Κουρεμένος, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2002. Επίσης J. Petropoulos 1986, ό.π., 625-641.
- 4 Βλ. Γ. Κορδάτος, *Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδος*, τ. XI, Αθήνα, και Τ. Βουρνάς, *Ιστορία της Νεότερης Ελλάδας. Από την Επανάσταση του 1821 ως το κίνημα του Γουδί*, Τολίδης, Αθήνα 1974.
- 5 Τ. Βουρνάς, ό.π., 373.
- 6 Θ. Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Νεοελληνική κοινωνία. Ιστορικές και κριτικές προσεγγίσεις*, Τεύχη Πολιτικής Οικονομίας, Κριτική, Αθήνα 1993, 202-246.
- 7 Κ. Τσουκαλάς, «Γύρω από το πρόβλημα της πολιτικής πελατείας στην Ελλάδα του 19ου αιώνα», στο Γ. Κοντογιώργης (επιμ.), *Κοινωνικές και Πολιτικές Δυνάμεις στην Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα 1977. Για τις σχετικές συζητήσεις στη βιβλιογραφία βλ. Χ. Λυριντζής, «Πολιτική και πελατειακό σύστημα στην Ελλάδα του 19ου Αιώνα», *Ελληνική Κοινωνία, Επετηρίς Κέντρου Ερεύνης Ελληνικής Κοινωνίας*, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1987, 157-188.

- 8 Κ. Τσουκαλάς, *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος*, Θεμέλιο, Αθήνα 1981.
- 9 Ν. Μουζέλης, *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημιπεριφέρεια*, Θεμέλιο, Αθήνα 1987.
- 10 Γ. Β. Δερτιλής, *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους 1830-1920*, τ. 2, Εστία, Αθήνα 2005.
- 11 G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα, 1821-1936*, τ. 2, μτφρ. Θόδωρος Παρασκευόπουλος, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2005.
- 12 Κ. Kostis, «The Formation of the State in Greece 1830-1914», στο Μ. Dogo, G. Franzinetti (επιμ.), *Disrupting and Reshaping Early Stages of Nation-Building in the Balkans*, Longo Editore, Ραβέννα 2002. Για τα προβλήματα που σχετίζονται με τη χρήση των όρων «παράδοση» και «εκσυγχρονισμός» στη μελέτη της ελληνικής κοινωνίας βλ. την εξαιρετική μελέτη του Κ. Τσουκαλά, «Παράδοση και εκσυγχρονισμός. Μερικά γενικότερα ερωτήματα», στο Δ. Τσαούσης (επιμ.), *Ελληνισμός και ελληνικότητα*, Εστία, Αθήνα 1983, 37-48.
- 13 Για τον ρόλο και τη δράση συγκεκριμένων ηγετικών οικογενειών κατά τη διάρκεια καθώς και μετά την Επανάσταση βλ. Χ. Λούκος, «Η ενσωμάτωση μιας παραδοσιακής αρχοντικής οικογένειας στο νέο ελληνικό κράτος. Η περίπτωση των Μαυρομιχαλαίων», *Τα Ιστορικά*, 2 (Δεκέμβριος 1984), 283-296. Επίσης, Χ. Λυριντζής, *Το τέλος των «τζακιών»*, Θεμέλιο, Αθήνα 1991 και Κ. Παπαγιώργης, *Κ. Δεληγιάννης*, Καστανιώτης, Αθήνα 2001. Πρβλ. Γ. Δερτιλής, ό.π., 145-151.
- 14 Βλ. J. Petropoulos, ό.π., τ. Α', 76-130.
- 15 Βλ. J. Petropoulos, ό.π., τ. Α', 131-159. Βέβαια, η διείσδυση των Άγγλων και των Γάλλων στην ελληνική πολιτική έχει ήδη αρχίσει κατά τη διάρκεια της Επανάστασης. Βλ. J. Petropoulos, ό.π., τ. Α', 117-129· Χ. Λούκος, *Η Αντιπολίτευση κατά του Κυβερνήτη Ιω. Καποδίστρια, 1828-1831*, Θεμέλιο, Αθήνα 1988.
- 16 Για την αναπαραγωγή και το περιεχόμενο που αποκτά το εθνικό ζήτημα στο τέλος του αιώνα βλ. Νίκη Μαρωνίτη, «Πολιτική και εθνικό ζήτημα, 1895-1903», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών, 2001.
- 17 G. Hering, ό.π., τ. Α', 171-179 και 180-251. Η εργασία του ουσιαστικά συμπληρώνει παρά αναιρεί το έργο του Ι. Πετρόπουλου.
- 18 Πρβλ. Κ. Τσουκαλάς, *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος*, 1981, ό.π.· Ν. Μουζέλης, *Νεοελληνική κοινωνία. Όψεις υπανάπτυξης*, Εξάντας, Αθήνα 1979 και Κ. Τσουκαλάς, «Κράτος και κοινωνία στην Ελλάδα του 19ου αιώνα», στο Δ. Τσαούσης (επιμ.) 1984, ό.π., 39-44.
- 19 Κ. Kostis, ό.π., 48-57. Ενδιαφέρον ως προς αυτό το σημείο παρουσιάζει η ανάλυση του Γ. Δερτιλή για τις διαφορετικές πλευρές και διαστάσεις του κράτους και κυρίως η σύληψή του «ως το μήλον της έριδος». Βλ. Γ. Δερτιλής, ό.π., επίσης, Γ. Δερτιλής, *Λερναίον Κράτος*, Καστανιώτης, Αθήνα 2000.
- 20 Κ. Kostis, ό.π. Βλ. επίσης τον συλλογικό τόμο Δ. Τσαούσης (επιμ.), *Ελληνισμός και ελληνικότητα*, Εστία, Αθήνα 1983, κυρίως το άρθρο του Π. Κιτρομηλίδη, «Το ελληνικό κράτος ως εθνικό κέντρο», 143-164.

- 21 J. Petropoulos, ό.π., τ. Β', 640.
- 22 Για την πορεία των σχέσεων Εκκλησίας της Ελλάδος και Πατριαρχείου και τον τρόπο που καθόρισαν τις σχέσεις του νέου ελληνικού κράτους με την Ανατολή και τη Δύση βλ. Π. Ματάλας, *Έθνος και Ορθοδοξία*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2003, κυρίως 54-159.
- 23 Βλ. Ι. Δημάκης, *Η Πολιτική μεταβολή του 1843 και το ζήτημα των Αυτοχθόνων και Ετεροχθόνων*, Αθήνα, Θεμέλιο 1991.
- 24 Βλ. J. Petropoulos, 1968, ό.π., τ. Α', 274.
- 25 Σ. Πετμεζάς, «Οι έγγιες Σχέσεις 1830-1880» στον συλλογικό τόμο Γ. Δερτιλής, Κ. Κωστής (επιμ.), *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας 18ος - 20ός αιώνας*, Σάκκουλας, Αθήνα 1991, 91-108.
- 26 Πρόσφατα, η παραπάνω θέση έχει αμφισβητηθεί, και προβάλλεται το επιχείρημα ότι η ελληνική αγροτική κοινωνία χαρακτηριζόταν από σημαντικές ταξικές αντιθέσεις και ανισότητες ακόμα και στις περιοχές της σταφιδοκαλλιέργειας. Επιπλέον, η αγροτική μεταρρύθμιση (διανομή γαιών) του 1871 θεωρείται ότι αύξησε τις ανισότητες. Βλ. C. Hadziiosif, «Class Structure and Class Antagonism in Late Nineteenth-Century Greece», στο Ph. Carabott (επιμ.), *Greek Society in the Making 1863-1913*, Ashgate, Λονδίνο 1997.
- 27 Βλ. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 15, εκδοτική Αθηνών, 134-136. Επίσης, Σ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*, τ. 1, Πάπυρος, Αθήνα 1966, 136-137. Πρβλ. Τ. Βournάς, *Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας*, Τολίδης, Αθήνα, χ.χ., 324-352. Επίσης Κ. Τσίχλη-Αρώνη, *Αγροτικές εξεγέρσεις στην Παλιά Ελλάδα, 1833-1881*, Παπαζήσης, Αθήνα 1989.
- 28 Γ. Δερτιλής, *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους*, ό.π., τ. Β', 707-760.
- 29 Βλ. Κ. Kostis, ό.π. Πρβλ. Π. Κιτρομηνλίδης, «"Νοερές Κοινότητες" και οι απαρχές του εθνικού ζητήματος στα Βαλκάνια», στο Θ. Βερέμης (κ.ά.), *Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1997, 53-13. Βλ. επίσης Ε. Σκοπετέα, *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα 1830-1880*, Πολύτυπο, Αθήνα 1988.
- 30 Βλ. Σ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική Ιστορία*, ό.π., 315. Βλ. σχετικά Ι. Κολιόπουλος, «Ληστεία και αλτρωτισμός στην Ελλάδα του 19ου αιώνα», στο Θ. Βερέμης (επιμ.), *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1997, 133-197.
- 31 Για τη σχετική συζήτηση εξαιρετικά κατατοπιστικό και κριτικό είναι το βιβλιογραφικό άρθρο του Χ. Χατζηιωσήφ, «Δημοκρατία και πελατειακές σχέσεις», *Μνήμων*, τ. 16 (1994), 167-197.
- 32 Βλ. Χατζηιωσήφ, ό.π., 167-197. Επίσης Κ. Τσουκαλάς, «Γύρω από το πρόβλημα της πολιτικής πελατείας στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα», στο Γ. Κοντογιώργης (επιμ.), *Κοινωνικές και Πολιτικές Δυνάμεις στην Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα 1976. Χ. Λυριντζής, «Πολιτική και

- Πελαταιακό Σύστημα στην Ελλάδα του 19ου αιώνα», στο *Ελληνική Κοινωνία, Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης Ελληνικής Κοινωνίας*, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1987, 157-188. Πρβλ. Ν. Κοταρίδης, «Από τις φατρίες στα κόμματα», στο Θ. Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Νεοελληνική κοινωνία. Ιστορικές και κριτικές προσεγγίσεις*, Κριτική, Αθήνα 1993, 25-56.
- 33 G. Hering, ό.π., τ. Α', 270-271.
- 34 Ν. Κοταρίδης, ό.π., 25-56.
- 35 J. Petropoulos, τ. Α', 66-67. Βλ. επίσης Χ. Λυριντζής, *Το τέλος των «τζακιών»*, ό.π.
- 36 Πρβλ. G. Hering, ό.π., τ. Α', 142.
- 37 Βλ. Β. Κρεμμυδάς, *Ο πολιτικός Ιωάννης Κωλέτης. Τα χρόνια στο Παρίσι 1835-1843*, Τυπωθήτω, Αθήνα 2000.
- 38 Ο Γ. Ασπρέας γράφει σε συνέχειες στην εφημερίδα *Ελεύθερον Βήμα* το 1927 μια αναλυτική παρουσίαση της πορείας και των χαρακτηριστικών των ελληνικών κομμάτων από την περίοδο της Απελευθέρωσης μέχρι τη δεκαετία του 1920. Βλ. Γ. Ασπρέας, «Τα Ελληνικά Κόμματα», εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, 24 Οκτωβρίου 1927. Παρότι περιγραφική, αποτελεί την πρώτη, ίσως, συστηματική προσπάθεια παρουσίασης των ελληνικών κομμάτων.
- 39 G. Hering, *Τα Πολιτικά κόμματα*, ό.π., 443-506.
- 40 Ο Δερτιλής παρουσιάζει μια διεισδυτική ανάλυση των σχέσεων μεταξύ πολιτικής, θρόνου, ομογενών κεφαλαιούχων και των διεθνών παραγόντων. Βλ. Γ. Δερτιλής, *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους*, ό.π., τ. Α', 423-490.
- 41 Γ. Δερτιλής, ό.π., τ. Α', 471-473.
- 42 Γ. Ασπρέας, *Ελεύθερον Βήμα*, ό.π.
- 43 Βλ. R. Carr, *Modern Spain, 1875-1980*, Οξφόρδη 1980, 10-15.
- 44 Βλ. M. Bentley, *Politics Without Democracy 1815-1914*, Fontana Press, Λονδίνο 1984.
- 45 G. Hering, ό.π., τ. Α', 56-62.
- 46 Βλ. Χ. Χατζιωσάφ, *Η Γηραιά Σελήνη, Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία 1830-1940*, Θεμέλιο, Αθήνα 1993. Επίσης Χ. Αγριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1986.
- 47 Βλ. Γ. Δερτιλής, ό.π., τ. Β', 764-765.
- 48 Π. Κιτρομηνίδης, «Ιδεολογικά ρεύματα και πολιτικά αιτήματα», στο Δ. Τσαούσης (επιμ.), ό.π., 107-121.
- 49 Για μια εξαιρετική παρουσίαση των προβλημάτων που προέκυψαν στην πορεία της εθνικής συγκρότησης, καθώς και για τη Μεγάλη Ιδέα και τις γύρω από αυτή συζητήσεις, βλ. Ε. Σκοπετέα, *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα*, Πολύτυπο, Αθήνα 1988.
- 50 Η στενή σχέση εθνικών ζητημάτων και εθνικής πολιτικής εκφράζεται έντονα και στις πολιτικές συγκρούσεις της τελευταίας δεκαετίας του αιώνα. Ο τίτλος του κόμματος του

Δηλιγιάννη (Εθνικόν Κόμμα) αντανakλά την πολλαπλή σημασία και χρήση της εθνικής διάστασης. Μια σύνθετη και διαφωτιστική ανάλυση της διαπλοκής του εθνικού με τα εσωτερικά θέματα προσφέρει η προαναφερθείσα αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή της Ν. Μαρωνίτη, «Πολιτική και εθνικό ζήτημα, 1895-1903», Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα ΠΕΔΔ, 2001.

- 51 Βλ. Χ. Λυριντζής, *Το τέλος των «τζακιών»*, ό.π., 148-156.
- 52 Ε. Σκοπετέα, ό.π., 159-239.
- 53 Βλ. Ν. Μουζέλης, *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημιπεριφέρεια*, ό.π., 15-45, 82-99.